

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: « Multikulturalizm »

FAKÜLTƏ: Qiyabi

M Ü H A Z İ R Ə

**MÖVZU №2. «Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində
tolerantlıq və multikulturalizm ideyaları»**

Tərtib etdi: «İctimai elmlər»
kafedrasının baş müəllimi,
polis baş leytenantı

Rəşad Qasimov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.
Protokol № «_____» _____2016-cı il

B A K I   2 0 1 6

MÖVZU №2. Azərbaycanın ictimai-fəlsəfi fikir tarixində tolerantlıq və multikulturalizm ideyaları

P L A N:

Giriş:

- 1. Qədim azərbaycanlıların mifik təsəvvürlərində və folklorunda tolerantlıq ənənələri.**
- 2. Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin inkişafında yazılı ədəbiyyatın rolu.**
- 3. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin görüşlərində tolerantlıq ideyaları.**

Nəticə:

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Ağayev Ə. Millət və millətçilik. – *Tərəqqi*, 22 yanvar 1909, № 16.
2. Axundzadə Mirzə Fətəli. Əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
3. Axundov M.F. Bədi və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. 1-7-ci cildlər. Bakı, Elm, 2008,
5. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870–ci ilə qədər. (Red. S. Əliyərli). Bakı 1996
6. Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı: Ay-Ulduz, 1998
7. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.
8. Əliyev E. Azərbaycanda Zərdüştilik. Bakı, Çarşoğlu, 2002
9. Əliyev R. Din. Əxlaqa aparan yol. Bakı 2005, s. 13-18
10. Əhməd Ə. XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti. Bakı-2012.
11. İslam: Tarix. Fəlsəfə. İbadətlər. Bakı, Elm, 1994
12. İmanov H, Əhədov A. Orta əsr islam şərqində fəlsəfi fikir. B.: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998
13. Hüseyinov H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, Zəkiyev nəşriyyatı-2006
14. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I c., II cildə, Bakı: Azərnəşr, 1992, 470 s.
15. Tusi Xacə Nəsirəddin. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2005
16. Xəlilov S. Şərq və Qərb. Ümumbəşəri ideala doğru. B.: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 2004,
17. Süleymanlı M. Əhməd Ağaoğlunun “İslama görə və islamıyyətdə qadın” əsərinə elmi-tənqidi yanaşmalar. Bakı, 2008
18. Şəbüstəri M. “Gülşəni- raz”. Şərq (Tərcümə toplusu) № 3. Bakı, “Nurlan”, 2006.

GİRİŞ

Azərbaycanın mədəniyyətlər qovşağında yerləşməsi, həm dini azad fikirliyin və tolerantlığın mövcudluğuna, həm də yeni dini cərəyanların zaman-zaman yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışdır. Olduqca unikal bir mədəniyyətə malik olan Azərbaycanda uzun əsrlər boyu dünyanın ən aparıcı mədəniyyət sistemlərinin təbii, tarixi inteqrasiyası baş vermişdir. Bu torpaqda atəşpərəstlik, türk, İran, Qafqaz, yəhudi, xristian, islam, Şərqi, Qərbi, slavyan, sosializm və s kimi müasir dünya sivilizasiyasını formalaşdıran mədəniyyətlər çulğalaşmış, dünyanın inkişafı üçün nümunə olan mədəniyyət, inkişaf modelləri yaratmışdır.

Ədəbiyyat – söz sənəti tarixin bütün zamanlarında insanlar arasında daha humanist ünsiyyətə xidmət edən bir sənət növü kimi çıxış etmişdir. Bütün dövrlərdə söz sənəti ünsiyyət üçün çox effektiv vasitə olmuşdur.

Müxtəlif xalqların yaratdığı ədəbiyyat onların həm öz aralarındakı, həm də digər xalqların nümayəndələrinə olan münasibəti ortaya qoymuşdur.

Bədii ədəbiyyat hər hansı bir ölkə daxilində də, iki ölkə arasında da münasibətləri öyrənməkdə və yaxud da gələcək münasibətləri tənzimləməkdə əvəzsiz informasiya mənbəyi, baş verən hansısa xoşagəlməz proseslərin qarşısının alınmasında, müsbət proseslərin daha da inkişaf etdirilməsinə də böyük gecə sahibdir.

Hər bir xalqın mənəvi keyfiyyətləri, onun rəhbər tutduğu ümumbəşəri dəyərlər onun mifoloji dünyagörüşündə, bədii və elmi təfəkküründə parlaq şəkildə əks olunur. Tarixən digər mədəni dəyərlərə, etnik rəngarəngliyə dözümlülük nümayiş etdirən, öz nəsillərini də bu ruhda tərbiyə edən Azərbaycan xalqı bu ümumbəşəri ideyaları özünün şifahi və yazılı ədəbiyyatında, fəlsəfi və elmi düşüncəsində əks etdirmiş, onu sistemli hala salmışdır.

Sual 1. Qədim azərbaycanlıların mifik təsəvvürlərində və folklorunda tolerantlıq ənənələri.

Arxaik mədəniyyətlərin hamısı mənbəyini mifoloji təsəvvürlərdən alır. Buna görə də hər bir xalqın tarixinin, ilkin ictimai fikrinin öyrənilməsinə də miflər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xalqların ictimai fikir tarixi əvvəlcə mifologiya şəklində mövcud olmuş, sonra əsginlər, inanclar sistemi meydana gəlmişdir. Mifoloji şüur ictimai şüurun formalarından biridir. Mifoloji şüur qədim insanın hələ təbiətdən ayrılmadığı, fəvqəltəbii qüvvələrin təsiri nəticəsində yaranan ilkin emosional şüur formasıdır. Mifoloji şüur fərdə, mifoloji düşüncə isə kollektivə məxsusdur. L. Brül mifoloji düşüncəni məntiqəqədərki təfəkkür, şüur tipi kimi qiymətləndirir. Bəşəriyyətin lap qədim çağlarında, insanın özünü təbiətdən ayırmadığı dövrdə mifoloji şüurun da söykəndiyi xaos təfəkkür tərzisi olmuşdur ki, buna da ədəbiyyatda mifoloji təfəkkür deyilir. Mifoloji təfəkkürdə yaranan ideyalardır, mifoloji şüurun yaratdığı isə konkret məhsuldir. Yəni mifoloji təfəkkürdə qədim insanların öz dünyaları ilə bağlayan ilk ibtidai "dini" təsəvvürlərin formalaşması əsas yer tutur, mifoloji şüura isə dini-mifoloji strukturların sabitləşməsi və onların ibtidai cəmiyyəti idarə edən qüvvəyə çevrilməsi xasdır. Mifoloji təfəkkürdə ibtidai insanların təbiət qüvvələri qarşısında keçirdiyi qorxu hissi başlıca rol oynayır. Mifoloji şüurda isə qorxu müəyyən inam və sitayişlərə, dini mərasim və rituallarla əvəz olunmuşdur.

İbtidai təfəkkürdən sonra mifoloji şüurun formalaşması, əsasən, qədim dünyanın mənzərəsinin xaos quruluşundan harmonik quruluşa - nizamlılıq, sistemlilik, tarazlılıq düzümünə başlaması ərəfəsinə təsadüf edir.

Mif dünyanın işarələrlə, sakral obrazlarla dərkidir. Mifologiyaya verilən təriflərdən biri belədir: "Mifologiya dünyanı özünəməxsus qanun və vasitələrlə biçimləyən və izah edən dinamik işarələr sistemidir". Yəni mifologiya əsgin gerçəkliyi simvollarla izah edən bir sistemdir. Mirzə Kazımbəy bu barədə yazırdı: "Əfsanəsiz xalq, rəvayətsiz ölkə yoxdur, köçəri xalqlarda əfsanə şifahi hekayələr şəklində nəsil-dən-nəslə keçir, yarım-mədəni xalqların inanclarının özülünü, yazılarının başlıca məzmununu, ədəbiyyat və tarixlərini təşkil edir, maariflənmiş xalqlarda müqəddəs irs kimi xalqın təxəyyülünə qida verir".

Miflər sinifli cəmiyyətə qədər xalqların tarixinə işıq salır, onun öyrənilməsində əhəmiyyətli bir mənbəyə çevrilir. Qədim Azərbaycanlıların yaratdığı müxtəlif xarakterli miflər zamanın sərhədlərini aşaraq Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların dünyaduyumunu, əxlaq tərzini, ailə-məişət həyatını, təbiətə, ətraf mühitə olan münasibətini və s. öyrənməyə yardımçı olur. Bu baxımdan mif xalqımızın tarixinin tədqiqində, onun tarixi dərkində əhəmiyyətli rol oynayır. "...mif xalqın özü haqqında söylədiyi ən bakir, ən kamil həqiqətin bədii ifadəsidir". Mif xalqların tarixində ilkindir, başlanğıcdır. Hansı xalqın mifik təfəkkürü güclüdirsə onun tarixdəki sonrakı mövqeyi də gücü olur. Çünki siyasi təfəkkürün genezisi mifologiyaya bir başa bağlıdır. Məşhur folklorşünas alim Y. Lotman deyirdi ki, "Kim əcdadının adını çəkə bilirsə, o siyasi cəhətdən mövcuddur".

Mifologiyaya konkret etnik-mədəni birliklərin arxaik dövrlərdə meydana çıxan universal sistemidir. M.Kazımbəy mifologiyanın mahiyyətindəki universalizmə diqqət çəkərək yazırdı ki, mifoloji mətnlər "bütün xalqlarda və tayfalarda eynidir" və

bütün fərqlər ayrı-ayrı xalqların əxlaqi anlayışları, insan düşüncəsinə təsir edən amillər ilə bağlıdır. Ortaq xarakter daşıyan mifoloji abidələrin bir çoxlarının sonrakı dövrlərdə də müxtəlif türk xalqlarında izlərinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, türklərin yaranış əfsanələrindən olan Ergenikondan çıxış və xilasedici bozqurdla bağlı miflər bir çox türk xalqlarında xeyli deyim və inancların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, qurd bir totem kimi türk xalqlarının demək olar böyük əksəriyyətində tarixən ulu əcdad, xilasedici, yolgöstərən, müqəddəs bir varlıq kimi qəbul edilmiş və xalqın mifoloji təfəkküründə, zoomorfik təsəvvüründə özünəməxsus parlaq bir yer tutmuşdur. Qurdun qorxmazlıq, toxunmazlıq simvolu kimi xalqın mifik dünya görüşündə özünə yer tutması el arasında qurdun bədən əzalarına qarşı müxtəlif münasibətlərin bu günə qədər qorunub saxlanması da öz əksini tapmışdır.

Yeni dövr və orta əsrlər mədəniyyətlərindən fərqli olaraq arxaik mədəniyyətlərdə nəinki ideoloji sahədə, hətta bütövlükdə etnik-mədəni sistem daxilində elə bir gözəgəlimli diferensiasiya yoxdur. Onların başlıca səciyyəvi cəhəti sinkretizmdir (bir şeyin inkişafının ilk mərhələsi üçün səciyyəvi olan ayrılmazlıq, qovuşuqluq).

Arxaik sinkretizmin özülü və başlıca şərti mifologiyadır. Başqa sözlə, bütövlükdə qədim mədəniyyətin, yaxud tək-tək etnik-mədəni sistemlərin bərpası üçün birinci olaraq mifologiyayı öyrənmək gərəkdir. Onun ayrı-ayrı ünsürlərinin araşdırılması və bu yolla milli mifologiyanın bərpası, öz növbəsində, konkret etnik-mədəni sistemin bərpasını təmin edir.

Bugünkü ayrı-ayrı dillər və etnoslar çox-çox qədimlərdə mövcud olmuş müəyyən etnolinqvistik (yaxud etnik-mədəni) birliklərdən törəmişlər. Belə birliklər dövründə isə mifoloji düşüncə hakim idi və mifoloji sistem cəmiyyətin ideologiyası kimi fəaliyyət göstərirdi. Müəyyən coğrafi, bioloji və nəhayət, ictimai-iqtisadi amillərin təsiri ilə həmin birliklər təbii olaraq parçalanır (etnik və linqvistik diferensiasiya); ictimai-siyasi şüurun inkişafı mifoloji sistemin rolunun azalmasına səbəb olur. Yeni yaranmış hər bir etnik sistem isə mifoloji irsi tam yox, qismən mənimsəyib yaşada bilir.

Kosmoqonik miflər hər bir mifoloji sistemin özəyini təşkil edir. Bu miflərin məzmunu “nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaotik başlanğıcın mübarizəsi”, dünyanın (kosmosun) yaranması, təbii obyektlərin formalaşması və b. hadisələrdən ibarətdir. Dünyanın və kainatın sonu barədə süjetləri əhatə edən esxatoloji mifləri də bu sıraya aid etmək gərəkdir. Çünki mifoloji düşüncədə kosmoqonik proses müəyyən zaman və məkan sərhədləri olan dövrü hadisə kimi qavranılır.

Azərbaycanlıların mifoloji təsəvvürlərindən nümunələr. Keçi mifinin rituallaşması. Qışın Kosa, yazın keçi obrazında mifikləşməsi ulu əcdadlarımızın əkinçilik məşğuliyyətinə başlamasından qabaq olmuşdur. İnsanlar hər şeyi kortəbii şəkildə təbiətdən hazır şəkildə götürürdü. Özlərinin istehsal etmələrindən əvvəl yeməklə, primitiv geyimlə təminatlarını (yaşayış yerlərini belə) təbiət ödəyirdi. Bu zaman yaz, yay, payız aylarının səmərəsini, qışın isə hər şeyi dondurub yoxa çıxardığını görürdülər. Ona görə də, onların ilkin təsəvvüründə soyuq, şaxta - qış təbiəti yoxsullaşdırdığı, çılpaqlaşdırdığı, kosalaşdırdığı üçün düşmən idi. Yaz və yay aylarında havanın hərdən sərtləşməsini (bərk küləklərin əsməsi, leysanın yağması) belə qışın göndərdiyi bəlalər sayırdılar. Məhz bu bəlalardan xilas yolları axtarmaları

onları rituallara gətirib çıxarmışdır. Qışda da insanları süd, əti və dərisi ilə aclıqdan qurtaran, yaşadan vasitələr tapılırdı. İlk-əvvəl onların bütün ehtiyaclarının təminatçısı mal-qara idi. Tarixin müəyyən mərhələlərində qoyun (saya oyun-tamaşalarında), inək, kəl (əkinçiliyin meydana gəlməsindən sonra holavarlarda) və b. heyvanlar keçini üstələməyə cəhd göstərsələr də, onun üstündən xətt çəkə bilməmişlər. Keçi Azərbaycan mifoloji görüşlərinin ən möhtəşəm obrazı kimi rituallarda bu günədək yaşamaqdadır. Keçinin Azərbaycan mifoloji görüşlərində funksiyasını ilk dəfə müəyyənləşdirib geniş təhlilini aparan M.Seyidov düzgün nəticəyə gəlmişdir. «Keçi yazın bəlgəsidir, buna görə də yaz bayramında aparıcıdır, Günəşlə ilişgəlidir. Keçi yaxşılığı təmsil etmiş, insanlara ruzi vermişdir»¹. Günəş Ata. Dünya xalqlarının mifologiyasında günəşlə bağlı təsəvvürlərdə onun atlarla idarə olunan təkərli arabada kainatın dörd tərəfini gəzib-dolaş- masından, hər şeyə can verməsindən danışılır. Təkərin və arabanın kəşfinin mifik zamana deyil, inkişafın yüksək pilləsinə aid olmasına əsaslanaraq bu cür miflərin qədimliyini şübhə altına alırlar. Lakin bu qənaətə qarşı daha maraqlı fərziyyə irəli sürənlər tapılır. Günəşin özünün dairə şəklində görünməsi və təsviri təkər mifopoetik obrazının çox qədim zamanlarda meydana gəlməsi fikrinə dəstək kimi səslənir. Hind miflərində Şimşək allahı İndra döyüşdə Suryaya (Günəşə) qalib gəlir və Günəş tanrısının arabasının təkərlərindən birini ələ keçirir. İlk təkər Günəşə məxsus idi. Maraqlıdır ki, Azərbaycan mifik görüşlərində Günəş kainatı arabada deyil, kəhər atda gəzir («Kəhər atı min çıx...»). Yel Baba. Azərbaycan rituallarında müraciət edilən mifik obrazlardan Yel Baba, Bulud və Duman da özündə ən əski təsəvvürləri əks etdirir.

Xızır. Azərbaycan mifik təfəkküründə Xızırın (xalq arasında işlənən bir neçə addan ən dəqiqidir) islamaqədərki cizgilərlə yaddaşlara həkk olunmasını göstərən, ümumşərq düşüncəsinin məhsulu kimi tanınan obrazdan – Xıdırdan fərqli nişanələrinə diqqət çəkək: 1) Xızır taleyi müəyyənləşdirən tanrı elçisidir. 2) Xızır insanı yenidən həyata qaytaran, bəlalardan qurtaran ruhdur. 3) Möcüzəli doğuşa səbəb olan dərvişdir. 4) İki gənc (qız və oğlana) bir-birilərini tanımadıqları və biri digərindən çox uzaqda yaşadığı halda, onlara yuxuda buta verən, iki qəlbi eşq atəsinə qərq edib həqiqi aşıqlərə çevirən, həm də onları haqqa tapındıran, sevən insana birdən-birə qeyri-adi istedad verən (məlahətli səs, musiqi bəstələyib sazda ifa etmək və şeir düzüb-qoşmaq) məhəbbət və sənət hamisidir. 5) Bir illik yolu bir göz qırpımında qət edən, dara düşmüş qəriblərə əl tutan, oğul həsrətindən kor olmuşların gözünü açan peyğəmbərdir. 6) Dirilik suyunu əldə edib ölümsüzlük qazanan, bitkilərə, heyvanlara, quşlara, eləcə də insana yeni həyat bəxş edən tanrıdır, yaxud Allahın köməkçisidir. 7) Xızır da Osiris və Dionis kimi zoomorfik şəkllə düşür.

İlaxır çərşənbələr. Yer üzündə analoqu olmayan rituallar silsiləsidir ki, ilkin təsəvvürlər toplu halında bütün xalq tərəfindən gen yaddaşında yaşadılır. Həmin rituallar sisteminin ümumi məzmunu ondan ibarətdir ki, Allah ilk olaraq, qarmaqarışlıq xaosdan suyu ayırır. Başlanğıcda kürreyi–aləm ancaq sudan ibarət olur. Sonra odun köməyi ilə suyun xassələrini dəyişdirir və günəşin şüaları ilə suyun müəyyən hissəsini qurudub torpağı üzə çıxardır. Torpaq meydana gəlməklə dünyanın bir çox elementlərinin doğuşuna şərait yaranır. Çünki bir sıra işlər paralel şəkildə aparılır. İlk insan suyun dibindəki gildən, yaxud Allahın gərgin zəhmət çəkdiyi anlarda alından düşən tərdən yaranır (ümumiyyətlə, ilk insanın doğulmasına aid

təsəvvürlər çoxvariantlığına görə mifik dünya modelinin başqa elementlərindən tamamilə fərqlənir) və s. Ulu Allah Yel vasitəsi ilə ilkin yaranışları bir məkandan, başqa məkana aparır (göydən yerə endirməklə) və hava, nəfəs verməklə (yenə də yel vasitəsi ilə) ruhu meydana gətirir. Onu da qeyd edək ki, əski görüşlərdə bir-birinin əksini təşkil edən bütün varlıqlar kişi və qadınla müqayisədə verilir. Maddi, bərk, soyuq, gecə, Ay, qaranlaq - qadındır, əksinə, mənəvi-ruhi, isti, gündüz, Günəş və işıq kişidir. Bu, xaosdan ayrılan ilkin dörd ünsürün (su, od, torpaq, hava) xarakteri ilə əlaqədardır. Ünsürlərdən kişi başlanğıclar «müsbət» {+}, qadın başlanğıclar isə «mənfi»dir {-}. Dörd ünsürün qədim Şərq təqvimlərində qəzalar kimi xarakterizə edilməsinin əsasında onların ikili mahiyyətinə (həm yaradılışa, həm də məhvə xidmət etmələri) inam dayanır. Belə ki, od inkişafın, mədəniyyətin təkanverici qüvvəsi tək göstərilməklə yanaşı, həm də yarananları yandırır kül edir, fəlakətlərin mənbəyinə çevrilir.

Su çərşənbəsi, yaxud əzəl çərşənbə. Ulu babalarımız haqlı olaraq belə qənaətə gəlmişlər ki, «Sulu ev abad, susuz ev bərbad olar». Təsadüfi deyil ki, müqəddəs İlahi çərşənbələrin birincisi su ilə bağlıdır. Çünki su həyatın, canlılığın, yaşamağın əsas mənbəyidir.

Od çərşənbəsi. Mifoloji təsəvvürlərdə dünyamızın yaranmasına təkan verən ikinci mühüm amil oddur. Əski inanışlarda odu günəşlə, işıqla, gündüzlə əlaqələndirirdilər. Ulularımız ona Dan («dan yeri sökülür» deyimində indi də işlədilir) da deyirdilər.

Torpaq çərşənbəsi. Yazqabağı çərşənbələrin üçüncüsü torpağa həsr olunur. Dünyamızın yaranmasının mühüm amillərindən biri kimi götürülən torpaq sudan sonra ikinci maddi başlanğıcdır. Əski təsəvvürlərdə qadın cildində təsəvvürə gətirilir. Dildən düşməyən «Ana torpaq, ana Vətən» ifadələri buradan doğmuşdur.

Yel çərşənbəsi. Dünyanın yaranmasında iştirak edən sonuncu ünsür havadır. Azərbaycan xalqının yazqabağı mərasimlərində Yel çərşənbəsi adı ilə qeyd olunur. Odlu birlikdə yel də mənəvi-ruhi (kişi) başlanğıc hesab edilir və maddi (qadın) başlanğıc - torpağa, suya əks cəbhədə durur. Canlılara nəfəs verməklə öz hərəkətliyini, dinamikliyini onlara keçirir. Başqa sözlə, cansız torpağı və suyu durğunluqdan çıxardır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə yel ruhla eyniləşdirilir.

Azərbaycan şifahi ədəbiyyatında multikulturalizm izləri. Bu gün yaşadığımız müstəqil Azərbaycan dövlətinin sərhədləri daxilində yaşayan xalqların ortaq ünsiyyət dili Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Etnik azlıqların hər birinin öz məxsusi dili olmasına baxmayaraq ictimai yerlərdə münasibətlər məhz Azərbaycan dilində olmuş və bunun nəticəsidir ki, milli azlıqları birləşdirən çoxsaylı birgə adət-ənənələr formalaşmış, onların arasında mehriban münasibətlər qurulmuşdur.

Bu gün Azərbaycan dilində olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin formalaşmasına biz hər bir etnik azlığın da öz payını verdiyini danmaq olmaz. Qafqazda yaşamaq ictimai, sosial, siyasi problemlərin eyniliyi, düşmənlərə qarşı birgə mübarizə, yadellilərdən və Qafqaz üçün spesifik olan təbiət hadisələrindən özünün qorumaq eyniliyi bu etnik birlikləri ortaya çıxan söz sənəti nümunələri bizlərə tanıdır.

Atalar sözlərində -

- Dəvəçi ilə dostluq edənin darvazası gen gərək. (Ərəblərə münasibət)
- Girdin bazara gördün hamı gözü cumuxdur, sən də ol gözü cumux. (Monqolların işğalı zamanı yaranıb, özünü müdafiə üçün)
- Türk - türkü vurur, arada '*tat*' aparar.
- Çox öyünmə, *tat* qızı, pendirindən tük çıxır.

Bayatılarda -

Apardı *tatar məni*,
 Qul edib satar *məni*,
 Yarım vəfalı olsa,
 Axtarıb tapar *məni*

Dastanlarda tolerantlıq ideyaları. “Kitabi-Dədə Qorqud”. İlk olaraq Azərbaycanlıların qəhrəmanlıq dastanları sırasında yer alan ən qədim yazılı abidəsi “Kitab-i Dədə Qorqud” obrazlarının həyatında multikulturalizm yaşantılarının necə yer aldığına diqqət edək.

Oğuz dövlətinin başlıca amalı və məqsədi cəmiyyətdə insanlar və bütün xalqlar arasındakı münasibətlərdə birlik və həmrəylik yaratmaqdan, bəşər övladına dinclik, əmin-amanlıq verməkdən, insanların xoşbəxtliyə və səadətə qovuşdurmaqdan ibarət idi. Oğuz tayfaları İç Oğuz və Dış oğuz olmaqla iki yerə ayrılmasına baxmayaraq, hər iki tayfanın insanların əmin-amanlıq içərisində yaşamasının təminatçısı olan hər iki tayfanın və ümumilikdə elin ağsaqqalı Dədə Qorqud var idi. Dədə Qorqud öz varlığı ilə bu iki tayfa arasında qarşılıqlı hörmətin təmsilçisi idi.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qonşu xalqlarla münasibətlər ən sivil formada tənzimlənir.

Öncə onu vurğulayaq ki, dastandakı qəhrəmanların müsəlman dindarlığı mühafizəkarlıqdan xeyli uzaq bir məzmunudur. Azərbaycanlıların əcdadları ilk müsəlmanların bu cür təqdimatında hətta din xadimləri zümrəsi də yer almır. Qorqud qəhrəmanlarının tapındığı din falçı, pir, molla, imam dini deyil, sözün birbaşa mənasında Quranda ifadəsini tapan xalis dindir, Allahın dinidir. Oğuz türkünün Tanrıyla təması mistik aləmə qapılanların, məbədlərdə gün keçirənlərin, guşənişinlərin ibadətinə əks məzmunudur. Bu məzmunun sırf həyati müstəvidə və təktanrılığın insan üçün nəzərdə tutulan təyinatına tamamilə uyğun gəlir ki, Tanrıdan qəbul görür. Bamsı Beyrək boyunda olduğu kimi: "Ol zamanda bəylərin alqışı alqış, qarğışı qarğış idi. Duaları müstəcəb olurdu".

Kitabdakı boyların biri “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı” boyudur. Burada əhvalat belə qurulur ki, gənc Qanturalı evlənmək üçün “kafir” qızının - sarı donlu Selcan xatunun, Trabzonun xristian başçısının qızını seçir. Oğuz bəyləri üçün bu dini mənsubiyyət heç bir mənada başqalığ ifadə etmir. Qanturalının gələcək həyat yoldaşında görmək istədiyi yalnız bu keyfiyyətlərdir: “Ata, məni evləndirmək istəyirsənsə, bilirsənmi mənə layiq qız necə olmalıdır?... Mən yerimdən durmadan o durmuş olsun! Mən Qaracığ atıma minmədən o minmiş olsun!...”.

Selcanla evlənməsinə qızın atasından icazə üçün Qanturalı onun üçün hazırlanmış ağır sınaqdan keçərək özü də təbii ki, bir igidlik nümunəsi sərgiləməli olur, bir buğa, ardınca da bir aslanla çarpışır. Sınağını qələbə ilə başa vurub Selcan xatunla öz yurduna yola düşür. Qızını müsəlman oğuz gəncinə verdiyindən peşmançılıq çəkən Trabzon təkuru onların ardınca qoşun göndərir. İki gəncin üstünə bu dəfə düşmən qismində gələn təkür döyüşçülərini Qanturalı ilə Selcan xatun, biri müsəlman, o bir xristian inancısı olaraq birgə dəf edirlər.

Dastan boyu Selcan xatuna dini baxımdan heç bir ögeylik sərgilənmir. Əksinə, onun qəhrəmanlığının təsvirində şəxsinə məhrəm bir münasibət ifadə olunur. Selcan obrazı qadına ailə namusu, qəbilənin şərəfi, mənəvi-əxlaqi təmizlik və qəhrəmanlıq nümunəsi kimi baxılan oğuz qadınlarının mühitində tam doğmalaşmış birisidir ki, bu keyfiyyətlərin hamısını Azərbaycanlı oxucu onda görür. Və buna görə də bu xristian Selcan xatunu müsəlman oğuz qızlarından fərqləndirə bilmir.

Dastanda qadın obrazlarından başqa birisi müsəlman oğuz qızı Banuçiçəkdir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda yer alan bu obraz da Selcan xatun əlamətində bir qızıdır. Onunla nişanlanmış Bamsı Beyrək də öz atasına eyni xüsusiyyətlərə malik bir qızla evlənmək istədiyini bəyanlamışdı: “Baba, mana bir qız alı ver kim, mən yerimdən turmadan ol turğac gərək! Mən qaraqoç atıma binmədən ol binmək gərək!..” Bu gəlinlərdən biri müsəlman oğuz qızı Banuçiçək, o birisi xristian qızı Selcan xatundur. Hər ikisi Azərbaycan oxucusu üçün eyni dərəcədə doğmalarıqla dastanda tərənnüm edilir.

“Kitab-i Dədə Qorqud”da başqa bir qadın obrazı da var ki, dini mənsubiyyətcə o da xristiandır, ancaq oğuz qadınlarının içində deyil, düşmən tərəfdədir. “Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda bu xristian qızı düşmən cəbhəsində olsa da Azərbaycanlı oxucunun rəğbətini qazanır. Bu, Bayburd hasarı bəyinin qızıdır. Beyrək onun atasının əsirliyində olarkən bu oğuz bəyinə aşiq olur. Dustaqxanada ona yaxınlaşıb deyir: “Əgər səni hasardan örkənlə aşağı sallasam, sağ-salamat ata-ananın yanına getsən, mənə burda gəlib halallığa alarsanmı?” Beyrək bu xristian qızının şəxsiyyətini uca tutduğuna görə müqəddəs Oğuz andı içir: “Oğuz yurduna salamat çatsam, gəlib səni halallığa almasam, qılıncımla doğranım! Oxuma sancılım! Yer kimi çatlayım, torpaq kimi sovrulum!”. Xristian qızının əsirlikdən azad etdiyi Beyrək öz nişanlısı Banuçiçəyə qovuşur və təbii ki, xristian qızı ilə evlənmək andına xilaf çıxır. “İç Oğuz Dış Oğuz asi olub Beyrək öldüyü boy”da Beyrəyin həlak olması bu andına xilaf çıxmağının nəticəsi kimi də məntiqli görünür.

«**Koroğlu**» Biz multikultural bir mühiti «Koroğlu» dastanında görürük. Dastanda Koroğlunun ətrafına toplanan dəlilər əsasən Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələridir. Onların arasında milli və dini baxımdan heç bir fikir ayrılığının olduğu heç bir zaman görünmür. Gürcüoğlu, Kürdoğlu, Eyvaz (əslən türkməndir) kimi onlarla cavanlar dastanda təsvir olunur ki, bunlar həm adları, həm də xarakterləri ilə müxtəlif xalqın nümayəndəsi olması müəyyənləşir.

“**Əsli və Kərəm**” dastanında isə Kərəmin erməni keşişin qızı Əsliyə aşiq olması və ona qovuşmaq üçün keçdiyi əzablı yol təsvir olunur.

Sual 2. Azərbaycanda tolerantlıq ənənələrinin inkişafında yazılı ədəbiyyatın rolu.

Ədəbiyyat effektiv təsir vasitəsi kimi. Ədəbiyyat – söz sənəti tarixin bütün zamanlarında insanlar arasında daha humanist ünsiyyətə xidmət edən bir sənət növü olmuşdur. Qədim və orta əsrlərdə xüsusən Şərqi xalqlarında hətta bir çox hökmdarlar bir-birinə məktublarla müraciət etdikdə bədii mətnlərdən istifadə etmişlər. Bu mənada söz sənəti ünsiyyət üçün çox effektiv vasitə olmuşdur.

Müxtəlif xalqların yaratdığı ədəbiyyat onların həm öz aralarındakı, həm də digər xalqların nümayəndələrinə olan münasibəti ortaya qoymuşdur.

Bədii ədəbiyyat hər hansı bir ölkə daxilində də, iki ölkə arasında da münasibətləri öyrənməkdə və yaxud da gələcək münasibətləri tənzimləməkdə əvəzsiz informasiya mənbəyi, baş verən hansısa xoşagəlməz proseslərin qarşısının alınmasında, müsbət proseslərin daha da inkişaf etdirilməsinə də böyük təsirə malikdir.

Sitatlar və misallar:

- Umberto Eko deyir: "Əgər Hitler Tolstoyun "Hərb və Sülh" əsərini oxusaydı, Rusiyaya hücum etməzdi.
- Nobel mükafatçısı Lyosa: "Ədəbiyyat hətta azadlığın illuziyasını yaratsa belə, bunun özü də diktatorlar üçün qorxuludur".
- Jan Jak Russo öz övladlarını uşaq evinə vermişdi. Lakin Russonun sayəsində yüz minlərlə uşaqlar küçələrdən yığıldı. Onları geyindirdilər, yedizdirdilər.
- Hüqo "Səfillər" əsəri ilə milyonlarla insanlara şamdan verdi. Bu şamdanları qiymətləndirmək hər kəsin öz işidir. Biz bu şamdanların qiymətini bilməklə bərabər, həm də başqalarına da şamdan verməliyik.
- Deyilənə görə, Balzakın masasının üstündə Napoleonun balaca heykəlciyi varmış. Balzak həmin heykəlciyin altına yazıb ki, sənin qılıncla ala bilmədiyin yerləri mən qələmlə alacam. Həqiqətən də elə də oldu. Bu gün Balzakın əsərləri dünyanın bir çox dillərinə çevrilib. İnsanlar hələ də Balzakı sevə-sevə oxuyurlar.
- İran inqilabı illərində C.Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" dərgisinin redaksiyasını Təbrizə köçürmüşdü. Onun qardaşı Ələkbər Məmmədquluzadə Səttarxanın ən yaxın köməkçisi idi. Sabirin şerhləri səngərlərdə keşik çəkən mücahidlərin dilinin əzbəri idi. Abbas Səhhət yazırdı ki, "Sabir İran inqilabına bir ordudan artıq xidmət göstərmiş".

Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında multikulturalizm izləri. Orta əsrlərdə və müasir dövrimüzdə yaşayıb yaratmış bir çox Azərbaycan şair və yazıçılarının əsərlərində dini dözümlülük, millətlərarası münasibət, hər bir xalqın adət-ənənələrinə hörmət mövzularına rast gəlirik.

Qeyd edilən məsələlərə ilk dəfə kompleks şəkildə Nizami Gəncəvinin poemalarında rast gəlinir. Ümumiyyətlə Nizami Gəncəvi üçün şəxsiyyətin ən yüksək

meyarı insanlıq idi. İrqi, milli və dini ayrı-seçkiliyi qətiyyətlə rədd edən bu şairin qəhrəmanları içərisində türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinə rast gəlirik. Hümanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır. Onun qəhrəmanları ədalət, xalqın xoşbəxtliyi, yüksək məqsədlər uğrunda mübarizə aparırlar. İnsan şəxsiyyətinə, insan əməyinə ehtiram, digər xalqların mədəniyyətinə sayğı və hörmət şairin yaradıcılığının aparıcı mövzularındandır.

Çoxmədəniyyətliliyə yüksək dəyər verilməsi intibah şairi Nizami dühasının mahiyyətindədir. Etiqadca müsəlman olan, beş poemadan ibarət “Xəmsə”si ilə dünya şöhrətli şair bütün bu əsərlərinə Allaha minacatlarla başlayır, Məhəmməd peyğəmbərin tərifini verir və bütün bunlarla bərabər başqa dinlərə elə bir məhəbbət sərgiləyir ki, bunun təyinatı böyük mənada oxucuya çoxmədəniyyətlilik şüuruna sahiblənməyi bir dəyər kimi təlqin edir.

“Sirlər xəzinəsi” poemasında “Ədalətli və insafli olmağa dair” söhbətdə şair hökmdarları nəzərdə tutaraq onlara ağıllı, tədbirli, ədalətli olmağın, xalqın gözündə ucalmağın yolunu dinlərdə ifadə olunan ilahi təlimatlara əməl etməkdə görür və deyir:

Dini sevib qorumaq sənin borcundur hər gün,
Bu yolda can qoyublar haqqsevərlər haqq üçün.

Maraqlıdır ki, bu misraların ardınca şair peyğəmbərlər içində nümunə kimi İsa Məsihi xatırladır:

Hər kəs ki, İsa kimi duyub, sevib insanı
İnsafı sayəsində tutub cümlə cahanı.

Poemada İsa Məsihin sevgi təliminin bir uzatısına həm də sevgili qadına münasibətin obrazlı ifadəsində rast gəlinir:

Mənim eşq bayrağım bənd olunca bir yerə,
Vəfa qoxusu gəldi başqa bir yandan yenə.

Açıq deyim: bir yarın rayihəsi, nəsimi
Mənə ürək, can verdi İsa nəfəsi kimi.

Son sətirdə İsa Məsih möcüzələrindən birinə - İsa nəfəsilə ölümlərin dirilməsinə işarə kontekstində məşuqdan gələn sevgi impulslarının təsiri ilə aşiqin həyat qazanması obrazlı şəkildə vurğulanır.

Poemada təbiət təsvirlərinə aid belə sətirlər var:

İsa dilli, nisgilli ömrü bir günlük süsən
Sübhə müjdə verməkdə Musanın pak əlindən.

Burada bir günlük ömrü olan süsən çiçəyi çağa ikən dil açan İsa ilə müqayisə edilir. Bu çiçək həm də Tövratda və Quranda vəsfi keçən Musanın cibinə salıb

çıxarmağı ilə bəmbəyaz işıq saçan əli kimi nurludur, görünməyilə sübhün gəlişini müjdələyir.

Nizami öz poeziyasının multikultural təyinatına da işarə vuraraq yazır:

Hər hücrəyə köçürdüm şeiri, şəriyyəti mən,
Çıxartdım meyxaşadən, ucaldım sənəti mən.

Birdəfəlik tullayıb zünnar ilə xirqəni
Zahidlər, rahiblər də gəlib tapdılar mənə.

Bu sətirlərdə Nizami öz poeziyasının dininindən asılı olamayaraq hamıya aid olduğunu vurğulayır və bildirir ki, onun yazıları təkə xirqə geyinən müsəlman sufilər üçün deyil, bundan bellərinə qıldan toxunmuş kəmər – zünnar bağlayan məsihilər-xristianlar da faydalana bilərlər.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Nizaminin din dünyasında İsa Məsihə verilən yüksək dəyər Quran mətni ilə də birbaşa əlaqəli görünür və oxucuda multikulturalıq ovqatını yaradan İsa Məsih və başqa obrazlara müraciətlər Nizaminin müsəlman etiqaadının bir hissəsi kimi müəyyənleşir. Quran ayələrində Adəmdən Xatəmə qədər bütün Tanrı elçiləri, o cümlədən Nur, İbrahim, Musa, İsa və b. islam elçiləri, yəni Tanrıya təmasda olmuş elçilər kimi təlqin edilir. Bu mənada ibrətamizdir ki, Nizami multikulturalizmi eyni zamanda bir dini etiqaad ifadəsidir.

Nizaminin “Yeddi Gözəl” poemasında isə çoxmədəniyyətli mühitin həyati bir mənşərəsi ilə rastlaşırıq. Müəllif yeddi iqlimdən olan fərqli inanc sahibləri qadın tiplərini – hind, rum, slavyan, Məğrib, Xarəzm, Çin, türk qadınlarını hökmdar Bəhrəmin ətrafında bir araya gətirir və bu qadınlar ona dünyanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş əhvalatları nəql edirlər. Əsəri tədqiq edən müasir tədqiqatçılar burada orta çağ dünyasının kosmik modelinə diqqət çəkir, bu modeldə məkanın yeddi iqlimə bölündüyü, hər iqlim və həmin iqlimdəki ölkənin göyün bir qatına uyğun sayıldığını, yeddi gözəlin də ayrı-ayrılıqda mənsub olduqları iqlimlərə uyğun simvollarla bəzədilmiş saraylarda yerleşdirilməsini qeyd edərək maraqlı qənaətlərə gəlirlər. Qənaətlərdən biri budur ki, əsərin baş qəhrəmanı Bəhrəmin hər iqlimə aid bilinən ulduzun rəngində geyinərək həmin sarayları ziyarətini kosmik harmoniyaya qoşulmanın simvolu kimi qavramaq lazım gəlir. Əsərdə Bəhrəmin bir şəxsiyyət kimi kamilləşməsi prosesi də gedir. Bu kamilləşmənin məhz multikultural mühitdən keçərək baş tutması oxucuda şüuraltı olaraq o fikri möhkəmləndirir ki, bəşərin real tərəqqisində multikulturalizmin alternativini yoxdur.

Ümumiyyətlə, dahi Nizaminin bədii təfəkkürü multikulturalizm impulsları ilə yüklü bir məzmununda olduğundandır ki, onun milyonlarla müsəlman oxucusu, öz dillərinə tərcümələrdə onun əsərlərini oxuyan xristianlar, yəhudilər, buddistlər və b. zaman-zaman bu ovqatı yaşamağı olar. Onun son əsəri Makedoniyalı İskəndərə həsr etdiyi “İsgəndərnamə” poeması olmuşdur. İsgəndər, Nizaminin yazdığına görə, öz vətəninə görmədiyi bir çox real hadisələrə həyatın möcüzələri kimi baxır. Əsərdə ən əhəmiyyətli mədəni hadisə İsgəndərin "başçısızlar" ölkəsinə gəlib çıxmasıdır. O, buradakı insanların həyatı, düşüncəsi, bərabərliyə əsaslanan ictimai idarə üsulunu

gördükdə heyrət edir. Nəhayət İsgəndər şimal zülmətində dirilik suyunun olması xəbərini eşidir və oraya yol tapmaq istəyir, əbədi həyat axtarır. İsgəndər Xızır peyğəmbərlə zülmətə gedərkən yolu azır, Xızır isə əbədiyyət suyunu tapıb içir və bu haqda İsgəndərə xəbər verir. Beləliklə, İsgəndər Yunanıstanda deyil, şərq səyahətləri dövründə görüb öyrəndiyi şərq mədəniyyətləri, şərq elmi-fəlsəfi dünyagörüşü nəticəsində əqli təkamülün zirvəsi olan peyğəmbərlik məqamına yüksəlir. Bu cəhətdən "İsgəndərnamə" Nizaminin bədii-fəlsəfi yaradıcılığında son kamil intibah əsəridir.

Nizami bu əsərini qələmə alarkən o dövrdə müxtəlif dillərdə olan qaynaqları oxumuş və tarixilik kontekstində təsvir etdiyi hadisələrin məzmununda öz ideallarını səsləndirmişdir. Nizaminin mütaliə dairəsi heyrət doğurur. Təkcə elə dini mətnlərin mütaliəsinə gəlincə, müəyyən edirsən ki, etiqadca müsəlman olan şeyx Nizami təkcə Quranda təktanrılığın müqəddəs qaynaqları kimi təqdim olunan Tövrat və İncili oxumayıb. Bu mənada oxuduqları sırasında kilsə tərəfindən rəsmən qəbul edilməyən erkən xristianlığın apokrifik mətnləri də yer alır. Bunu əsərin girişində yazılması səbəblərindən danışarkən ifadə etdiyi bu sətirlərdir:

Daxmada gecənin hörüklərindən,
Yeddi rəng ipəklər toxuyuram mən.
Bu lacivərd küpdən mən də İsatək
İplər çıxarıram hər an rəngbərəng.

İncilin əlimizdə olan 4 variantının heç birində İsa Məsihlə bağlı küpdən rəngli iplərin çıxarılması əhvalatına rast gəlinmir. Əhvalatın təsviri isə apokrifik İncil mətnində gedir. Elə qəbildən olan dini qaynaqların birində ki, bu, rəsmi xristian dini dairələri tərəfindən etibarsız sayılır. Əhvalat İsanın uşaqlıq çağına aiddir. Həmin o apokrifik mətnə qeyd olunur ki, İsa Salem adlı bir boyaqçının dükanına gəlir. Dükanında olan bütün parçaları götürüb içində tünd mavi boya mayesi olan küpün içinə atır ki, onları rəngləsin. Boyaqçı görəndə və düşünəndə ki, bu oğlan ona iş açıb, bütün parçalar bir rəngə boyanıb korlanıb, hirslənib İsanı tənbeh edir. İsa isə sakit dayanır və arxayındır ki, küpün içindəki boya parçaların hər birini nəzərdə tutulduğu rəngə boyayacaq. Elə də olur. O parçaları bir-bir küpdən çıxaranda bunlar tünd mavi rəngini dəyişib möcüzəvi bir şəkildə boyaqçının nəzərdə tutduğu rəngləri alır.

Nizami isə bu əhvalata istinadla yaratdığı obrazlı ifadə ilə bildirir ki, o ağır intellektual zəhmət bahasına seçdiyi sözlərin zəngin mənə çalarları var. Nizami İsa Məsihə sevgisini İskəndərnamənin birinci hissəsi "İqbalnamə"nin başlanğıcında ifadəyə qoyduğu kimi sonunda da bundan bir obraz kimi istifadə edir:

Dəryamdan iki dürr olubdur əyan,
Onlardır üzümü mənim ağardan:
Biri Məryəm kimi ismətli pəri,
İsanın nurilə parlar o biri.
Birin çöhrəsi Aytək münəvvər,
Birin ürəyi güntək nur çilər.
Müqbil, İqbal adlı iki hindli qul
Göndərdim hüzura, olaydı məqbul

Gəldi hər ikisi şah xidmətinə,
 Məsəldir, yaqutu saxlar xəzinə.
 Qızını mehrlə köçürər ana,
 Qardaş duvaq salar onun başına.
 Hüzura göndərdim bu gəlini mən,
 Qardaşı tutmuşdur onun əlindən.
 Canımı yollayıb bir peşkəş kimi,
 Qoşmuşam mən ona ciyərpərəmi.

Əlbəttə, bu misralardakı obrazların anlaşılması indiki oxucular üçün çətin gələ bilər. Bu misralar əsərin ithaf edildiyi hökmdar Məlik İzzəddinə yazılan mədhiyyədə yer alır. Nizami İqbalnaməni dəyərləndirmək üçün ona göndərdiyini yazır. Burada Məryəm kimi ismətli gəlin xüsusiyyətini saxlayan əsərin özüdür ki, müəllifin canı da oradadır. Əsəri hökmdara aparan isə Nizaminin oğludur. Və Nizami öz oğlunun üzündə isə İsa nurundan pay olduğunu da fəxarətlə yazır.

Nizami təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə din və etiqad haqqında təliminin mahiyyətini oradakı insanların düşüncələri ilə verir.

Bizdə bərabərdir hamının varı,
 Bərabər bölərək bütün malları.
 Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,
 Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz...
 Birini qəzəbli, acıqlı görsək,
 Ona məsləhətlə eylərik kömək.
 Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
 Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.

Humanist şair müxtəlif dinlərə mənsub bu qəhrəmanların heç birinin milliyyətinə, dini görüşlərinə qarşı çıxmır, fərqli fikir və mədəniyyətlərə göstərilən hörmətlə yanaşır. Nizami vahid din ideyasını irəli sürməklə xalqlar, millətlər, milli etnik qruplar, tayfalar arasında mövcud olan münafişələrə son qoymaq istəyir. Nizami xalqların adını çəkərək də onların mənsubiyyətinə hörmətlə yanaşır. O qara dərilili zəncini açıq qəlbə və möhkəm xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd edərək irqi mənsubiyyəti əsasında insana qiymət verməkdən çəkindirir:

Zəncinin zahiri qaradır, ancaq,
 Sən ağzından çıxan saf sözlərə bax.

Zənci dəmir kimi qara, parlaqdır,
 Üzü qaradırsa, ürəyi ağdır!

Zərdüştlik Musəvilik xə Xristian dinləri və onlara dair işarətlər, atributlar xoş niyyətlə xatırlanır:

Ey müsəlman, öyünmə, atəşpərəst deyilsən,

Bir günəşin eşqindən zərrəcə məst deyilsən.
Kaş ki, hindli möbiddək dərk edəsən dünyanı.
Bu dünyaya uymadan tərək edəsən dünyanı.

Lalənin atəşgahı - lələzardır burada.
Hindli atəşpərəstdir, yanıb çatıb murada.
Hörmüz ki, söz deməyə başladı,
İlahi biliyin qapısını açdı.
Hər dediyinə bir dəlil gətirdi,
Elə bir dəlil ki, nur kimi gözlərdə və ürəklərdə yer tapdı.
İsadilli, birgünlük süsən necə nəşəli,
Musanın əli kimi olub sübhün məşəli.
Sular şölə saçırdı Musanın əlləritək.

Nizami Gəncəvi insanlığa səadət və xoşbəxtlik, dinclik və əmin-amanlıq gətirən bir quruluş arzulayır və ideal hökmdarın belə bir quruluş yarada biləcəyini düşünürdü. Əsərdə ilk dəfə olaraq utopik cəmiyyət təsvir edilmişdir. Şairin xəyali ölkəsində insanlar firavan həyat sürür, halal zəhmətləri ilə yaşayırlar, hamının da hüquqları bərabərdir. Bu ölkədə sürülər çobansız, evlər qıfilsız, bağlar gözətçisizdir. Nizaminin təqdimində İsgəndər ədalətli hakim, mütəfəkkir alim, humanist-mötədil şəxsiyyət və rəşadətli qəhrəmandır. Nizaminin İsgəndəri yalnız öz vətəninə ədalətli hökmdarı deyil, ümumbəşəriyyətin səadətini haqqında düşünən, bütün insanlar üçün gözəl həyat arzulayan və bu arzular uğrunda mübarizə aparan bir dövlət başçısıdır.

Şairə görə:

Bəşəriyyəti əsl səadətlə yeganə hakimi həqiqət olan,
Büz ilqar, düz inam əsasında qurulmuş cəmiyyət təmin edə bilər.

*İnsanlığın şərəfini biliyi sevməkdə, fərdin səadətini cəmiyyət üçün çalışmaqda
görən, hissənin mənafeyini təmin salamathlığında axtaran şair dövləti ictimai ədalət
qurmağa borclu bir varlıq kimi qəbul edir*

"Sirlər xəzinəsi" poeməsindən aşağıdakı beytlərə diqqət yetirək:

Zülmkarlıq dağıdar, bərbad eylər ölkəni,
Ədalət səadətlə abad eylər ölkəni.
Bu dünyanın nəbzini kim tutsa İsa kimi
İnsafı, mürvətiylə olar dünya hakimi.
Dünyaya fəteh olmaz zülmkarlıq, rəzalət,
Yer üzünün fətehi ədalətdir, ədalət!
Ədalətin - müjdəçi, bu dünyanı şad eylər,
Ədalətin işidir, - ölkəni abad eylər.
Məmləkətin dayağı ədalətdir hər zaman,
Ədalətlə nəsibin səadətdir hər zaman.

Adam yemək üçün gəlməyib, o, fərasətli və ağıllı işlər üçün (bu dünyaya) gəlib” deyən şair bəşər övladının digər varlıqlardan fərqli olaraq başlıca missiyasının aləmin sirrini öyrənmək, araşdırmaq və axtarmaq olduğunu vurğulayır:

Təbiətlərin yoğrulduğu mayadan
 Bizim üçün başqa varaq yazıblar ki,
 Diqqətlə baxaq, sirri axtaraq,
 İşin tel ucunu (mənsəyini) tapaq.
 Yeri də, göyü də gərək,
 Birər-birər bunu da, onu da araşdıraq.
 (Bilək ki) bu iş, bu hikmət nə üçündür.

Y.E.Bertels "İsgəndərnamə" əsərinin müqəddiməsində yazır: "İsgəndərin həyatını təsvir edərkən qarşısına yalnız İran aristokratiyasının maraqlarına xidmət etmək vəzifəsini qoyan Firdovsinin əksinə olaraq, Nizami Azərbaycanın bütün xalqları tərəfindən qəbul ediləcək bir kitab yaratmaq istəyir".

Y.E.Bertels yazır: "İsgəndər bütün xalqlarla ədalətli rəftar edir. O, heç bir xalqı başqasından üstün tutmur, onun üçün hamı birdir, o, İran əyanları ilə də, Azərbaycan padşahı (Nüşabə) ilə də, Çin xaqanı ilə də eyni asanlıqla dostlaşır. Bu xarakter İsgəndərə şair tərəfindən, əlbəttə, özünün arzu etdiyi bir xasiyyət kimi verilmişdir".

Hər böyük və həqiqi sənətkar kimi Nizami də millilik və vətənevərlik xüsusiyyətini daşımaqla bərabər, yaratdığı ədəbi obrazlarla təlqin etdiyi fikir meydanında milli çərçivədən kənara çıxmış, bütün bəşəriyyətə şamil olan duyğularla həyəcanlanmış, millətlər və ölkələrin fəvqündə olduğu kimi, dövrlər və əsrləri yarıb keçən yüksək və dünyaya şamil bir qayğıya cavab verə biləcək "söz"ü tapmağa çalışmışdır.

Tanınmış şərqşünas, akademik S.Braginski yazırdı: "Bir halda ki, milli mədəniyyətlər biri-birindən fərqlənsə də, biz bəşəriyyətin inkişafının tarixi qanunauyğunluqları kimi, ədəbiyyata ümumbəşəri dünya ədəbi prosesi kimi baxırıq, cəsarətlə deyə bilərik ki, Nizami poeziyası Şərqdə başlanan, Qərbə yayılıb XVII əsrdə İngiltərəyə və başqa ölkələrə çatan dünya renessansının inkişafında çox mühüm mərhələdir.

İsa Məsihi Azərbaycanlılara doğmalaşdıran digər bir qaynaq da dahi şairimiz Məhəmməd Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasıdır. Əsərin əvvəllərində Qeysin doğulmasının təsviri var. Təsvir belə verilir ki, yoxdan pak bir oğlan uşağı dünyaya gəlir. Və bu uşağın həm kamil gözəlliyi var, idrakı körpəliyindən İsa kimi kamildir:

Əlqissə, ədəmdən oldu peyda
 Bir tifli-müzəkkərü müzəkka.
 Xurşid kimi kəmalə qabil,
 İsa kimi tiflilikdə kamil.

Sonra təsvir belə davam edir ki, elə doğulan andan öz halını anlayır. Gələcək aqibətini elə o andan dərk edərək fəryad çəkir. Füzuli körpə Qeysi İsa Məsih kimi danışdırır və müəllifin bu ədəbi fəndi İsanın çağalıqdan dil açıb danışması möcüzəsi ilə assosiasiya yaradır. Körpə Qeysin dilindən səslənən sözlər İsa Məsihin xristian qaynaqlarında ifadə olunan missiyasına oxşar bir məzmunu obrazlı bir tərzdə ifadə edir. Xristian təliminə görə, Adəmin suç işləməsi ilə bəşəriyyət əbədi bir günah içindədir. İnsanların günahlarının bağışlanması üçün, onun adıyla saleh əməllərdə

bulunaraq əbədi xilasa nail olmaları üçün İsa Məsih çarmıxa çəkilmişdir. Körpə Qeys hal diliylə belə deyir:

....Ey, cəfaçı dünya!
Bildim qəmini sən ki, çoxdur,
Qəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
Gəldim ki, olam qəmin hərifi,
Gəl, təcrübə eylə mən zəifi!
Hər qanda qəm ola, qılma ehmal,
Cəm eylə, dili-həzinimə sal!
Həm ver mənə qəm yemək kəməli,
Həm aləmi qəmdən eylə xali!

Beləcə Füzuli İsa Məsihin bütün insanlığın günahlarını öz üzərinə götürməsilə Qeysin dünyanın bütün qəmlərini öz üzərinə götürməsi arasında məhrəm bir parallel aparır.

Füzulinin qəzəllərində də İsa Məsihlə bağlı təşbehlər var. Bunların biri onun “Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana” sözlərilə başlayan çox məşhur qəzəlindədir. Buradakı

“Aşiqə şövqünlə can vermək ikən müşkül deyil,
Çün Məsihi-vəqtsən, can vermək asandır sana”

sözlərində aşıqın öz məşuquna can verməsi, onun yola fəda olması ona görə asandır ki, aşıq də çarmıxa çəkilməklə Müqəddəs Tanrı Ata-ya qovuşan İsa kimi sevgili bir ovqat yaşantıları içindədir.

İsa Məsihin xatırladılmasına daha çox **Nəsiminin** şeirlərində rast gəlirik. Səbəb isə onun hürufilik əqidəsilə bağlıdır. Məsələn bundadır ki, Quranda “Tanrının Məryəmə atdığı kəlmə” kimi tanıtılan İsa Məsihə İncildə də Tanrı sözü kimi tərif verilir. Nəsimi özünün haqq sözünü Tanrıdan gələn haqq kəlməsi kimi car çəkdiyindən İsanın biri digərinə uyğun bu islam və xristian teoloji təqdimatından yararlanaraq deyir:

Nəsiminin sözü gərçi dəmi-Isadır, ey münkir,
Sənə kar eyləməz niçün ki, yoxdur həqqə iqrarın.

Digər bir klassik [Azərbaycan](#) şairi, hökmdar, [Səfəvilər dövlətinin](#) ilk şahı Xətəinin şeirlərində də İsa Məsihə müraciətlər var. Bunların birində şair deyir:

Ey Məsiha, bəndəni kuyində yad et bir nəfəs,
Bu Xətəinin yerin hicrində toprağ etməgil.

Sevgili qadına “Məsiha” müraciətilə edilən xitab Tanrı-bəndə münasibətləri silsiləsindən, İsa Məsihin sevgi təlimi kontekstində dini anlamda bir assosiasiya da yaradır və Azərbaycanlı oxucuya İsanın mübarək və məhrəm bir obrazını sevdirə bilir.

Azərbaycanlıların multikultural şüuraltısında İsa Məsihin peyğəmbər yeri o qədər məhrəmdir ki, bunun bir nümunəsini on yeddinci əsr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi Rükəddin Məsud Məsihinin ləqəbində də görürük. O, dövrünün tanınmış şairi olmaqla yanaşı, həm də istedadlı həkim imiş. Bizə gəlib çatan əsəri ana dilində yazdığı "Vərqa və Gülşa" poemasıdır. Araşdırmaçıların yazdığına görə, atası kimi bir müddət şah Abbasın sarayında həkimlik edən Məsihi sonra onun müşaviri olur. Şahla arası dəyəndən sonra Hindistana üz tutur və iyirmi il orada yaşayandan sonra vətəninə qayıdır. Məsihi o zamanın Hindistanında da müəyyən mənada formalaşmaqda olan multikultural bir ortamda fəaliyyət göstərmiş və tədqiqatçıların yazdığına görə, Hindistanda hakimiyyət sürən türk-moğol şahlarının ağıllı, mütərəqqi siyasətindən, bütün dinlərə eyni gözlə baxmasından razı qalıbmış. Bəziləri şairin "Məsihi" təxəllüsünü onun həkimlik fəaliyyəti ilə əlaqələndirirlər. O mənada ki, Rükəddin bu adı İsa Məsihin xəstələri sağaltması ilə əlaqədar götürübmüş. Bununla belə, daha çox şair kimi tanınan bir Azərbaycanlının Məsihi (bu söz xalq içində həm də xristian anlamında ifadə olunur) təxəllüsü hələ o zamanların Azərbaycan toplumlarında başqa dinlərə, xüsusən təktanrılıq dinlərinə doğma münasibətin təbii bir hal kimi geniş yayılmasından xəbər verir.

Azərbaycanlıların multikulturalizmi sonrakı dövrlərin, Rusiya işğalına məruz qaldıqları zamanların da sınağından uğurla çıxdı. O zamanların ki, müsəlmanlar arasında xristianlığın yayılması müstəmləkə üsul-idarəsinin dini-ideoloji istiqamətini müəyyənləşdirirdi. Çar Rusiyasının imperiya dini ədavət yayan siyasəti Azərbaycan ərazisində çoxkonfessiyalılıq mühitində problemlər yaratsa da bunlar cəmiyyətdə dərin kök sala və əhalinin şüuraltısına əsrlər uzununu möhürünü vurmuş multikulturalizm dəyərlərini xələdar edə bilmədi. İsa Məsih şəxsiyyəti Azərbaycanın görkəmli aydınları, sənət adamlarının şüurunda əzəlki doğmalığını saxladı və əsərlərində təbliğ edildi. Bunun ədəbi irsimizdə əksini tapan gözəl nümunələri var. Belə örnəklərdən biri **Hüseyn Cavidin** "Şeyx Sənan" dramındadır.

Şeyx Sənanla bağlı əhvalatda onun şahidi oluruq ki, bu mütərəqqi müsəlman gənci, icma lideri, ətrafındakı insanların sevimlisi xristian din xadimlərinin onu alçaltması qarşılığında tolerantlığa söykənən etiqadını bada vermir və əksinə, elə bir tövr sərgiləyir ki, çoxmədəniyyətliliyin, necə deyirlər, teolojisindən qaynaqlanan bu etiqadın möhtəşəm bir nümunəsini təqdim edir.

Gürcü qızı Xumara aşıq Şeyx Sənan onunla evlənmək müqabilində qızın keşiş atası və ətrafının şərtləri ilə razılaşır: donuz otarır, şərab içir. Keşiş çibindən xaç çıxarıb ona verir ki, boynundan assın və dinindən döndüyü beləcə ictimaiyyət qarşısında təsdiqlənsin. Şeyx Sənan xaçı bouyundan asır və deyir:

İbn Məryəm asıldı darə, fəqət
Onu təkrarə varmıdır hacət?
Bumu İsanın ərşə meracı?
Bən nəyim şimdi? Canlı dar ağacı...

İbn Məryəm – Məryəm oğlu İsa Məsihdir. Xaçı İsa Məsihin çarmıxa çəkilməsinin simvolu kimi qəbul edən ənənəvi dinçilərə bu müsəlman icma lideri istehza ilə xatırlatmaq istəyir ki, İsa Məsih bu xaç simvolu ilə bağlı tutulan

şərtlikdən xeyli ucadadır, xaçı boynundan asmaqla, yəni İsanı bu şərtiliyin səviyyəsinə endirməklə onun meracını, göylərə yüksəlişini anlamırlar. Bu hikməti anlamayan insanlar mahiyyət etibarilə dar ağacları funksiyasını daşıyırlar. Keşişlər onun xaç asmaq şərtiliyini kontekstində İsa ucalığından danışmasını istehza kimi qəbul edirlər və bunu ona irad tuturlar. Şeyx Sənan isə bu iradı sadəcə belə cavablayır:

Xayır, onsuz da həzrəti-İsa
Bizcə ən möhtərəm, böyük sima...

Diqqət çəkən bir məqam odur ki, Şeyx Sənanın xaç asmağını öz dindəşləri da sinirə bilmirlər. O da pərişan dostlarına deyir ki, asdığı gümüş parçasından başqa şey deyil. Əslində Şeyx Sənan öz dindəşlərinə da din dərsi keçir ki, imanlarını çalışıb şərtliklərin fəvqündə tutsunlar. Bu səhnədə Şeyx Sənan həm öz dostlarından, həm də onu alçaltmağa çalışanlardan ucada dayanır. Onu ənənəvi islamın və ənənəvi xristianlığın fəvqündə saxlayan səbəb əslində multikulturalıq şüuruna impulslar verən monoteizm teologiyasının mahiyyətindən gəlir. Şeyx Sənana təkid ediləndə ki, xaçı boynundan asandan sonra Quranı yandırsın, bu yerdə onun karına gələn yenə də çoxmədəniyyətliliyə təkan vermiş monoteizm məntiqinin ucaldığı İsa Məsihdür. İsa Məsihi peyğəmbər kimi əziz tutan Şeyx Sənan keşişləri bu məntiqlə də məğlub edir:

Hökmi-Quranı tutmayan məğrur,
Onu atəşdə yaqmış ədd olunur.
Bir də bihudə etdiyini israr,
Bunda İsa və Məryəmin adı var.

Yuxarıda Azərbaycanda multikultural mühiti təhdid edən dövrdən yazmışdıq və şəxsiz ki, həmin dövrdə multikultural dəyərlər xələdar etməyə yönəlmiş müstəmləkəçi çar Rusiyasının “ayır, buyur” siyasəti də aktiv idi. Bu ağır imtahan dövrünün reallıqlarını əks etdirən əsərlər içində dünyada bestsellerə çevrilmiş məşhur bir Azərbaycan romanı da var: **Əli və Nino**. Həqiqi müəllifliyin Stalin repressiyalarını qurbanı olmuş milliyyətçə Azərbaycanlı Y.V.Çəmənzəminliyəmi, yaxud yəhudi Lev Nissimbauma məxsusluğu haqqında mübahisələrə toxunmadan onu vurğulamalıyıq ki, müsəlman Əli ilə xristian Ninonun sevgi macərası üzərində qurulan romanda Azərbaycan paytaxtı Bakıda yaranan multikultural bir mühitin maraqlı təsvirləri də gedir. Bu mühitin qəhrəmanları arasında etnik azərbaycanlıların heç də hamısı müsəlman deyil. Onların biri də bəhailik dinini qəbul etmiş məşhur Bakı milyonçusu, neft maqnatı Ağa Musa Nağıyevdir. Romanda Azərbaycanın siyasi elitasına daxil insanların topladığı bir yığıncaqda dövrün gərgin siyasi təlatümlərinə münasibət bildiren bu nüfuzlu şəxs deyir: “Mən yaşlı bir adamam... Gördüklərim, eşitdiklərim mənə çox kədərləndirir. Ruslar türkləri öldürürlər, türklər ermənilərlə vuruşurlar. Ermənilər isə bizim kökümüzü kəsməyə can atırlar. İndi biz də ölkəmizdən rusları təmizləməyə çalışırıq. Bunun yaxşı olub-olmadığını bilmirəm. Biz Zeynal ağanın, Mirzə Əsədullanın, Əli Əsədullanın, Fətəli xanın xalqımızın taleyi barədə fikirlərini dinlədik. Mən onların məktəblərimizin, ana dilimizin,

xəstəxanalarımızın və azadlığımızın son dərəcə qayğısına qaldıqlarını bilirəm. Bu pis şey deyil! Amma orada yalnız boş şeylər tədris edilirsə, o məktəb kimə və nəyə lazımdır? Bədəni müalicə edib, ruhu yaddan çıxardan xəstəxananın nə faydası vardır? Bizim ruhumuz Tanrıya doğru getmək istəyir. Düzdür, hər bir millət özünə məxsus bir tanrısı olduğuna inanır. Lakin mənim fikrimcə, keçmiş neçə-neçə uluların diliylə desək, özünü bizə tanıtmış olan Tanrı birdir. Buna görə də mən eyni zamanda həm Həzrəti İsayə, Musaya, Konfusiyə, Buddaya və həm də Məhəmməd Peyğəmbərə inanıram. Biz hamımız bir Tanrıdan törənmişik və Bab yoluyla onun yanına dönəcəyik. Bunu xalqa bildirmək lazımdır ki, nə qara var, nə də ağ. Çünki qarada ağ, ağda da qara vardır. Ona görə də məsləhət görürəm: gəlin elə bir iş görməyə ki, dünyada kimsəyə zərər dəysin. Çünki bizim hər birimiz hər ruhun bir parçasıyıq və hər ruh da bizim bir parçamızdır”. Bu sözləri deyən sadəcə romanın çoxsaylı qəhrəmanlarından biri deyil, həm də azərbaycanlıların kifayət qədər tanıdığı, real tarixi şəxsiyyətlərdən biridir və romanda əksinin tapan bu məzmunlu çıxışlar XX əsrin əvvəllərinin Bakı mühitində tamamilə normal qarşılır və təqdir görürdü.

Yazıçı, dramaturq və Azərbaycan xalqının savadlanması, dünyada gedən proseslərdən xəbərdar olması üçün çox böyük işlər görən **Cəlil Məmmədquluzadə** həm publisistik yazılarında, həm də bədii əsərlərdə dininə və milli mənsubiyyətinə görə fərqlənən xalqların nümayəndələrini biri-birinə qarşı qoymaqla, onlara bəzən gülməklə, bəzən isə mədəniyyətlərin arasındakı savadsızlıqdan və cahillikdən gəlmə uçurumu göstərərək kədərlənməklə bu məsələyə öz ziyalı münasibətini ortaya qoyub.

Müəllif “Kamança” dramında ermənilərin yaşadığı Qazançı ilə qonşu bir müsəlman kəndinin insanlarının arasında olan ixtilafdən bəhs olunur. Ətrafına kəndin cavanlarını toplayan silahlı Qəhrəman yüzbaşı əmr edir ki, çıxacaq bir dağ-dərəni axtaraq və harada Qazançı kəndindən olan bir erməni görsək vurub öldürüb qisasımızı ala. Onlar təsadüfən Qazançıdan olan kamançaçı erməni Baxışa rast gəlirlər. Kamançaçı Baxışın ifa etdiyi musiqini dinləyən Qəhrəman yüzbaşı onu öldürmür və heç incitmədən də buraxır. Erməni Qəhrəmanın bu hərəkətinə çox təəccüb edir və onlardan uzalaşaraq öz kəndinə gedir.

“Usta Zeynal” hekayəsi. Hekayənin çox sadə bir süjeti vardır. Muğdusi Akopun böyük oğlu Moskva Universitetini bitirib evlərinə gəlir. Qonaqları qəbul etmək üçün hər şey hazırdır, lakin bir neçə gün bundan əvvəl çox şiddətli yağın yağışından sonra zalın səqfinin bir tərəfindən su axmış və səqf uçulub tökülmüşdür. Oğlu gələndə qədər səqfin uçan yerini suvayıb düzəltmək lazımdır. Oğlu isə alınmış teleqrafa görə iki gündən sonra gəlməli idi. Muğdusi Akopun tanışı, bəna Usta Cəfər bu vaxt başqa yerdə işləyirdi. Onda o, öz dostu Hacı Rəsulun məsləhəti ilə İrandan gəlmiş Usta Zeynal adlı birisini işləməyə götürür. Öz vətəninə həqiqi oğlu olan Usta Zeynal Muğdusi Akopun tam əksini təşkil edir. Ustaya görə hər işi səbrlə-aramla görmək və allaha bel bağlamaq lazımdır. Tələsiklik və həyəcan ancaq işi korlaya bilər. Nə qədər ki, Muğdusi Akop bacarıqlı, öz mənfəətini güdən və işgüzdür, o qədər Usta Zeynal fəaliyyətsiz, cəsarətsiz və axmaqcasına sadələvhdür. O iş ki, Muğdusi Akopdan bir saat vaxt tələb edir, Usta Zeynala görə bu işə ən azı bir gün vaxt sərf etmək lazımdır. O işi ki, Muğdusi Akop bu gün görməlidir, Usta Zeynala görə, onu sabah da, o biri gün də yerinə yetirmək olar, çünki tələsməyin yeri yoxdur, hər şey allahın iradəsindən asılıdır. Lakin Usta Zeynalın əsas nöqsanı onun

boşboğazlığı və özünəməxsus filosofluq etməsindədir. Muğdusi Akopa verdiyi suallara qısa və başqaçırcı cavablar almasına baxmayaraq Usta Zeynal ondan əl çəkmir və işi yarımçıq qoyaraq lazımsız boşboğazlığa başlayır. Nəhayət, hövsələsi daralmış ev sahibi ona kəskin surətdə deyir ki, o, bura söhbət üçün deyil, işləmək üçün gəlmişdir. Ev sahibinin bu töhmətindən qəti narahat olmayan Usta Zeynal Muğdusi Akopa təskinlik verir ki, inşaallah işi təyin edilmiş vaxta görüb qurtaracaqdır. Lakin o, qətiyyətlə tələsmir, tez-tez çubuq çəkir, vaxtı-vaxtında namaz qılır və ev sahibi yanında olmayanda özü kimi Şərqi tənbel və boşboğaz oğlu olan köməkçisi Qurbanla birlikdə filosofluq edir. İş isə çox ləng və yavaş görülür.

Hekayədən sitatlar:

“Yaxşı adam olmağına yaxşı adamdı, allah dinə gətirsin, amma nə fayda?!”

“Usta, mən bir şeyə mat qalırım. Yaxşı, ermənilər bu aşkarlıqda zadı görmürlər? Bunlar niyə bəs dönüb müsəlman olmullar?...”

“Qurban, bu işlər hamısı sirdir. Bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı allah yanındadır; çünki belə fərz elə, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman oldu, onda cəhənnəmi allah kimdən ötrü xəlp edib və kimi ora göndərəcək. Bu işlərin hamısının bir səbəbi var, yoxsa ermənilər çox yaxşı bilir ki, bizim məssəbimiz onlarınkindən yaxşıdır.”

Çox keçmədən, Usta Zeynal işi yarımçıq atır və pərt çıxıb gedir ki, bu da Muğdusi Akopu çox dilxor edir. Əhvalat belə olur: İkinci gün məlum olur ki, kütəbəyin Qurban öz yaddaşsızlığı üzündən Usta Zeynalı gəldən gətirilmiş ləyəni bir kənara qoyub, bütün günü erməninin səhəngində su daşımış və bununla da nəinki təkcə Usta Zeynalın üst-başını, hətta bütün işi murdarlamışdır. Bizim nadan və fanatik ruhanilərin təlimi əsasında tərbiyə almış Usta Zeynalın tipi Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən çox müvəffəqiyyətlə və məharətlə yaradılmışdır.

Azərbaycan öz milli müstəqilliyini qazanandan sonra İsa Məsih obrazı bir daha poeziyaya qayıtmağa başlayır. Klassik poeziya nümunələrindən fərqli olaraq indiki şairlərin İsa Məsih təliminə müraciəti dövrün ağrı-acılarına sevgi ilə üstün gəlməyin zərurətini car çəkməklə bağlıdır. Görkəmli Azərbaycan şairi Vaqif Bayatlının bir şeirində olduğu kimi:

Min ildi, milyon ildi
Sənə sarı qaçıram
ayaqlarım sevinir,
yolum sevinir, Allah.
hər gün Sənin Göyünə
mismarlanır qollarım
mismarlanır, dincəlir,
qolum sevinir, Allah.
Sevgin, yalnız sevgin var,
qollarımın gözündə.
Bəs nədən əzab gəzir,
qolumu dəlib yaran
mismarların üzündə?!..

Sovetlərin vaxtilə qadağan etdiyi dini dəyərlərin milli müstəqillik dövründə bərpası zamanında belə şeirlər tamamilə yeni bir ovqatda multikulturalizmə xidmət edir. Müasir Azərbaycanın başqa bir şairi də bu mövzuda qələm çalıb. Bu, ölkədə xeyli populyar olan Ramiz Rövşendir. Onun “Çarmıxdakı İsa” adlı bir şeiri var. Bu şerdə müəllifin İsa Məsihə münasibəti klassik Azərbaycan şairlərindən fərqli olaraq islam teologiyası ilə də səsleşmir, çünki müsəlmanlar çarmıxa çəkilən şəxsin İsa olduğuna inanmırlar, Quran-da yazıldığı kimi həmin şəxsin bir başqası olduğunu düşünürlər. Ramiz Rövşən isə xristianlıqda Ata-Oğul-Müqəddəs Ruh üçlüyü ilə assosiasiya yaradan misralarında belə deyir:

Mən sənin oğlunam bu yer üzündə,
həsrətinlə göyə çox baxdım, Allah.
Axır ki, arzuma çatdım deyəsən,
ayağım üzüldü torpaqdan, Allah.

Daha yerlə göyün arasındayam,
çarmıxa çəkilib qalmışam daha.
Mismarlanıb ayaqlarım, əllərim,
özüm öz tabutum olmuşam daha.

Əlbəttə, şeirdə İsa Məsih ümumiləşmiş İnsan obrazıdır, yer kürəsindəki əzablardan qurtulub Tanrıya qovuşmağa can atan İnsan obrazı ki, poetik təcəssümünü İsada tapır. Və bu şeir dini şeir də deyil. Ancaq müsəlman oxucularına xristian teologiyası prizmasından xitab edən şair dini tolerantlığa da, multikultural mühitə də beləcə öz töhfəsini vermiş olur.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanın milli müstəqillik illərində multikulturalizmə islam teologiyası baxımından da töhfə verənlər var. Onların arasında dini fikirdə islahatçı imici qazanmış, Quranın Azərbaycan dilinə tərcüməçilərindən biri Nəriman Qasımoğludur. Hazırda dinin tolerantlığın təbliğatçısı qismində fəaliyyət göstərən bu ilahiyyatçı-alimin “İsa Məsih”, “Yamanlığa yaxşılıq: Bibliya və Quran işığında” başlıqlı tədqiqatları, “İslamda etiqad azadlığı məsələsi” mövzusunda çoxsaylı məruzə və çıxışları dini durumda da multikultural ovqatın yayılmasına xidmət edir. Onun “Quranda və Bibliyada Ekoteologiya Ümumilikləri” monoqrafiyası beynəlxalq dini və akademik çevrələrdə maraqla qarşılanmış, müəllifinə şöhrət qazandırmışdır.

Sual 3. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin görüşlərində tolerantlıq ideyaları.

N. Tusinin görüşlərində tolerantlıq ideyaları. XIII əsrdə Azərbaycanın dünyaya bəxş etdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biri də Məhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin Tusidir (1201-1273). İlk təhsilini atasından alan Tusi, sonra təhsilini Həmədan və Tus şəhərlərində İbni Sina və Bəhmənyar kimi şəxsiyyətlərin tələbələrinin yanında davam etdirmişdir.

O, Kuhistan ismaililərinin rəhbəri Nəsirəddin Möhtəşəmin sifarişi ilə əxlaqa dair kitab yazmağa başlayır. 1235-ci ildə Nəsirəddin Tusi məşhur "Əxlaqi Nasiri" əsərini tamamlayaraq hökmdara təqdim edir, lakin əsər onun xoşuna gəlmədiyi üçün

Tusini həbs etdirərək Ələmut qalasına saldırır. 12 ildən artıq bir müddətdə bu qalada həbsxana həyatı keçirən Tusi burada da elmi yaradıcılıq fəaliyyətindən qalmır və bir sıra elmi əsərlər yazır. 1253-cü ildə Hülakü xan Azərbaycana hücumu zamanı Tusini Ələmut qalasından azad edir və onu özünün şəxsi məsləhətçisi təyin edir.

Ensiklopedik biliyə malik Nəsirəddin Tusi elmin astronomiya, riyaziyyat, fizika, tibb, fəlsəfə, etika, məntiq və digər sahələrinə dair bir çox kəşflərin və 150-dən çox, bəzi müəlliflərə görə 200-dən çox əsərin müəllifidir.

Nəsirəddin Tusi tərəfindən Marağada yaradılmış rəsədxana və *Dar əl-ilm va-l-hukman (Hikmət evi)* təkcə elmi araşdırmalar aparın mərkəz deyildi, o həmçinin bir təhsil mərkəzi idi. Mənbələr göstərir ki, burada müxtəlif millətlərin nümayəndələri çalışır və eyni zamanda burada bir çox ölkədən gəlmiş tələbələr də təhsil alırdılar; “hətta burada Çindən gəlmiş bir neçə tələbədə oxuyurdu”.

Burada dünyanın bir çox məmləkətlərindən gələn alimlər (Dəməşqdən Müvəidəddin Ordini, Mosuldan Fəxrəddin Marağayini, Tiflisdən Fəxrəddin İxlatini, Qəzvindən Nəcməddin Dəbiranini, Buxaradan Cəmaləddin əz-Zeydi Buxari, Çindən Fao Mun-çi, Monqolustandan İsa Monqol, Hindistandan Kəmaləddin Əflatun əl-Xindi, Xristianlığı qəbul etmiş Yəhudi Yuhanna Qriqori Əbül Fərəc Hebraus və digərləri) birgə çalışmış, bəziləri isə (Çinli Fao Mun-çi və başqaları) öyrəndikləri bilikləri öz ölkələrində tətbiq etmişlər.

Akademik Z.Bünyadov Nəsirəddin Tusi tərəfindən Marağada yaradılmış rəsədxana və *Dar əl-ilm va-l-hukmanı* nəinki təkcə Şərqlərinin, eləcə də o zaman ki, dünya sivilizasiyasının ilk elmlər akademiyası adlandırır

“**Əxlaqi- Nasiri**” əsərində dövrünün əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər irəli sürən Tusi o zaman Yunan, ərəb və fars dillərində son dərəcə böyük şöhrət tapmış Əflatun, Ərəstun, İbn Sina, Qəzali, Biruni kimi alimlərin fəlsəfə və əxlaqa aid kitablarından, “Kəlilə və Dimnə”, “Ərdəşir Babəkan”, “Ənuşirəvanın vəsiyyətləri” kimi xalq müdrikliyi ilə dolu olan dastan və folklor ədəbiyyatından, “Siyasətnamə”, “Mərzbanamə” kimi tərbiyə, siyasət və dövlət məsələlərinə həsr edilmiş kitablardan da yeri gəldikcə “Əxlaqi-Nasiri”yə daxil etmişdir. Beləliklə, Tusi “Əxlaqi-Nasiri”də demək olar ki, özündən əvvəl Yaxın və Orta Şərqdə hökm sürən əxlaqi-fəlsəfi fikirlərə yekun vurmuş, bunların yığcam icmalını verməklə öz orijinal fikirlərini də buraya əlavə etmişdir.

Tusi “Əxlaqi-Nasiri”nin nəzəri hikmətini təhlil etdiyi birinci məqalənin dördüncü fəslində varlıqların dərəcə sistemini verir və bu sistemdə “insanın” orta yerdə yaradıldığı fikrini irəli sürür. Bu “orta”, “miyanə” vəziyyətdən yüksəlib ülvə dərəcəyə çatmaq, ya yuvarlanıb ən aşağı alçaqlığa enmək insanın öz əlindədir; bu, əmək, səy, fəaliyyət, ağıl və iradədən asılıdır. O öz nəfsini ağıl ilə idarə edə bilsə, yüksəkliyə qalxar, nəfsi öz başına buraxsa, nəfsi onu aşağıya — heyvani mərtəbəyə sövq edər, şəhvani hissələri cuşa gətirər, günbəgün, anbaan alçaldar, düşkünlük və naqisliyi artırır, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi, az bir müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar və bu, onun ən dəhşətli sonu olar. Tusi buradan məntiqi nəticə çıxararaq, nəfsin tərbiyə edilməsi üçün peyğəmbərlərə, filosoflara, rəhbərlərə, rəislərə, tərbiyəçilərə və müəllimlərə ehtiyac olduğunu elmi cəhətdən əsaslandırmağa çalışır. Bu tərbiyə prosesində əsas cəhəti seçməyi bacarmaq ən vacib şərtlərdən biri hesab edilir. Belə bir əsas cəhət isə hər varlığın özündə

mövcuddür və onu başqa varlıqlardan ayıran da məhz bu xüsusiyyətdir, onun kamala çatması üçün də birinci növbədə bu cəhətin inkişaf etdirilməsi ən vacib məsələdir.

Sonra Tusi nəzəriyyə ilə təcrübənin, elmlə əməlin əlaqəsindən danışır. Tusiyə görə, bunların vəhdəti olmadan inkişaf və kamillik qeyri-mümkündür.

Bütün əsər boyu əmək, fəaliyyət, hərəkət, işgüzarlıq təbliğ edən Tusi “səadət” yalnız şüurlu zəhmət nəticəsində mümkün olacağını elmi dəlillərlə əsaslandıraraq hazır-nazir nəsb olən xoşbəxtlikləri “səadət” hesab etmir.

Birinci məqalənin on fəsildən ibarət olan ikinci hissəsi “məqsədlərə” həsr edilmişdir ki, onun da əsas qayəsi “əxlaqı saflaşdırmaq”dan ibarətdir.

Başqa fəzilətlərə nisbətən “ədalət” haqqında Tusi daha geniş danışaraq, onun fəlsəfi, ictimai-siyasi mahiyyətini açmağa çalışır. Hər şeydən əvvəl, Tusi “ədalət” yerdə qalan bütün fəzilətlərdən daha şərəfli hesab edir. “Ədalət” anlayışı müəyyənləşdirildikdən sonra onun təsnifatı başlayır və məntiqi nəticələr çıxarılır. Tusi xalq arasında ədaləti bərpa etməkdə ən azı üç amilin olmasını zəruri hesab edir. Bunlardan birincisi — “ilahi namus” (insanın vicdan səsi), ikincisi — “insani hakim” (adil münsif), üçüncüsü — “dinar”, yəni puldur. Vicdan olmadan bərabərliyin mümkün olmadığını dedikdən sonra, “dinar” yəni pul və “insani hakim”, yəni ədalətli münsifin zəruriliyini belə əsaslandırır: “...Mədəni adamlar təbiətə yaradıcıdır, məişətə isə bir-birinə kömək etmədən dolana bilməzlər. Kömək ondan ibarət olar ki, biri o birinə xidmət edər, birindən alıb o birinə satarlar, elə edərlər ki, müvazinət, tarazlıq və bərabərlik pozulmasın. Məsələn, xarrat öz əməyinin məhsulunu rəngsaza verir, rəngsaz da öz növbəsində əməyinin məhsulunu ona təklif edər. Bu zaman xarratın hazırladığı şey rəngsazınkindən daha yaxşı, daha çox və ya əksinə ola bilər, buna görə zəruri olaraq bir tarazlaşdırıcı, bərabərləşdirici vasitəyə ehtiyac meydana çıxar, o da “dinar” (pul) olar”. Tusi pulun belə “ədalət” vasitəsi olduğunu əsaslandırdıqdan sonra onuntək, özbaşına, mübadilədə həlledici rol oynaya bilməyində mütləq bir etibarlı “dilli” münsifə ehtiyacı olduğunu irəli sürür ki, o da hakim (münsif) insandır. Müəllif daha sonra “ixtisaslaşmış” və “adi əmək” arasında fərq qoyaraq ədalət haqqında öz fikrini belə yekunlaşdırır: “Çox zaman az əmək çox böyük zəhmətlərə bərabər olur, məsələn, mühəndisin bir baxışı bir çox əməllərin zəhmətlərindən, sərkerdinin gördüyü tədbir saysız-hesabsız döyüşçülərin vuruşlarından yüksək qiymətləndirilir və bu, ədalətli hesab edilir.

Tusiyə görə Ədalətin birinci şərti odur ki, xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaradılsın. İnsanın sağlamlığı dörd ünsür arasındakı tənəsüblükdə olduğu kimi, cəmiyyət arasındakı uyğunluq da dörd sinfin qarşılıqlı müvafiqliyində olar.

Tusi ictimaiyyəti yaxşı, ədalətli dolandırmaq, onların halına qalaraq güzəranın gözəl keçməsinə təmin etmək elminə “ictimaiyyət hikməti” adı verir və üçüncü məqalənin məhz bu elmə həsr edildiyini yazır. Tusi “ictimaiyyət” elminə son dərəcə böyük qiymət verdikdən, onu hamının öyrənməli olduğunu qeyd etdikdən sonra insanlar arasında olan ictimai formaların təhlilinə keçir və ilk ictimai forma kimi “ailəni” göstərir, sonra “məhəllə”, daha sonra “şəhər”, ondan sonra “böyük xalqlar”, nəhayət, “bütün dünya icması” gəlir. Beləliklə, Tusi dünyada beş ictimai formanın olduğunu qəbul edir, bunlardan “kiçiklərinin” “böyüklər” tərkibinə daxil olaraq onların üzvi bir hissəsini təşkil etdiyini deyir, sonra ümumiləşdirmə apararaq yazır: “Hər bir adam bir evin (ailənin) tərkib hissəsi olduğu kimi, hər ev bir məhəllənin

tərkib hissəsi, hər məhəllə bir şəhərin tərkib hissəsi, hər şəhər bir xalqın (ölkənin) tərkib hissəsi, hər xalq bütün dünya əhalisinin tərkib hissəsi olar". Beləliklə, Tusi cüzlə küll, bir fərdlə dünya əhalisi arasında sıx üzvi bir rabitənin olduğunu əyani olaraq göstərir, ayrı-ayrı adamların taleyinə biganə qalmağın doğru olmadığına işarə edir. O yazır: "Dünya əhalisinin ictimai quruluşu belə bir sistem (qarşılıqlı ictimai əmək və kömək sistemi) təşkil etdiyindən, kim sistemdən kənara çıxıb tək yaşamaq, inzivayə çəkilmək xəyalına düşsə, bu baxımdan fəzilətlərdən əli çıxar, öz növünün köməklərindən imtina etdiyi üçün tənhalıq dəhşəti içərisində, əzab, əziyyət və məhrumiyyətlər çəngində məhv olar. Bəziləri belə həyatı fəzilət sayır. Məsələn, bir qismi "ibadət", "zöhd" bəhanəsi ilə mağaralara çəkilib yaşayır, buna "tərkidünyalıq", "abidlik" "zahidlik" adı verirlər; bir dəstəsi gözlərini xalqın mərhəmət əlinə tikib sədəqə gözləyir, əlini ağdan-qaraya vurmuyur və buna "təvəkkül" adı qoyurlar; bir zümrəsi səyahət məqsədilə dünyanı şəhər-şəhər dolanır, bir yerdə yurd salıb əməklə məşğul olmur, ünsiyyət saxlamır, sonra da deyirlər ki, dünyadan ibrət dərsi alırlar, bunu fəzilət sanırlar; belə adamlar və bunlara oxşayanlar başqalarının köməklə əmək sayəsində istehsal etdikləri nemətlərdən, əvəzində heç bir şey vermədən, istifadə edir, onların yeməklərini yeyir, paltarlarını geyir, pullarını isə ödəmirlər, bəşəriyyətin inkişafı üçün lazım olan işlərdən boyun qaçırdıqlarından, rəzilətlərə aludə olub tərkidünyalıq seçdiklərindən təbiətlərində qüvvə şəklində gizli saxlanan istedadlarını faydalı əməyə sərf etmirlər. Kütbeyin adamlar hələ belələrinin fəzilət sahibi olduqlarını da düşünürlər. Bu ehtimal, şübhəsiz, xam xəyaldır".

Azərbaycanın sufi mütəfəkkirlərinin görüşlərində tolerantlıq ideyaları. Orta yüzilliklərdə islam aləmində, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmış dini cərəyanlardan biri ideya-nəzəri baxımdan zəngin, eləcə də ritual və ayinlərin çoxluğu və rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkən sufizm mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Sufililər başqa dindən olanlara, digər dini inanclara hörmət bəsləyir, hətta başqa dindən olanları öz aralarına almaqdan belə çəkinmirdilər. Onlar deyirdilər ki, "nə qədər insan varsa, haqqa da o qədər yol var". Böyük sufi bilim adamı İbn Ərəbi deyirdi: "Mənim könlüm istənilən formanı götürməyə başlayıb: o həm cüyürlər üçün otlaq, həm xristianlar üçün monastır, bütperəstlər üçünsə məbəddir. O təvat edənlər üçün Kəbə, Tövrət, Quranın səhifələridir". Bütün dinləri bir arada görənlər Mövlana isə deyirdi: "...kafirsən, müsəlmansan, bütperəstsən, hətta din düşmənisənsə, bizim ümid qapımız sənə üzünə açıqdır, gəl", "...ayrılıq gediş tərzindədir, yolun həqiqətində deyil". Hətta İstanbul civarından bir nəfər keşiş onun müridi olmuşdu. Şəms Təbrizli isə bildirirdi: "Mən kafirəm, sən müsəlmansan. Müsəlman kafirin içində amma. Aləmdə kafir hanı? Göstər, səcdə edim ona.

Orta əsrlər Azərbaycanın ensiklopedik biliklərə malik şəxsiyyətlərindən biri də Mahmud Şəbüstəri idi. Sədəddin Mahmud ibn Əbdül Kərim ibn Yəhya Şəbüstəri Təbrizi 1287-ci ildə Təbriz yaxınlığında yerləşən Şəbüstərdə doğulmuşdur. O, ilahiyyat, fəlsəfə, astronomiya, tibb, filologiya və s. elmlərlə yanaşı, sufizmin də ən görkəmli nəzəriyyəçilərindən biri olmuşdur. O, təhsilini davam etdirmək üçün ilahiyyat və elm mərkəzləri kimi tanınan Misirdə, Hicazda, Suriyada, İraqda və digər ölkələrdə olmuşdur. Şəbüstəri yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə - 1320-ci ildə 33 yaşında vəfat etmişdir. Buna baxmayaraq, o, özündən sonra çox zəngin bir irs qoyub getmişdir: "Sədətname", "Kənzül-xəqaiq" ("Həqiqətlər xəzinəsi"), "Həqqül-

yəqin fi Mərifəti rəbbül aləmin” (“Aləmin yaradıcısını dərk etmək üçün şəxsiz həqiqətlər”), “Mirat ul-mühəqqiqin” (Həqiqət axtaranların güzgüsü) və “Gülşəni-raz” (Sirlər bağçası). Onun sufizmin bir sıra nəzəri məsələlərinin şərhində mühüm rol oynayan “Gülşəni-raz” əsəri çox populyarlıq qazanmış və XIV yüzillikdən etibarən bir çox dillərə tərcümə olunmuşdur (1426-cı ildə əsər Şirazi tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur). Bu əsərin populyarlığını və əhəmiyyətini təsdiq edən faktlardan biri də odur ki, bu əsərə zaman-zaman müraciətlər olunmuş və şərhlər yazılmışdır. Məlumatlara görə, təkcə Şəbüstərinin bu əsərinə 49 şərh yazılmışdır.

Şəbüstəri Xorasanlı alim şeyx Mir Hüseyini Səadətinin suallarını cavablandığı və sufiliyə dair bir sıra baxışların və anlayışların izahını verdiyi “Gülşəni-raz” əsəri şərh edəcəyimiz mövzu baxımından əhəmiyyətlidir.

Büt, zünnar (xristianların bellərinə bağladıkları qurşaq) və tərsalıq (xristianlıq) qal əhlinin nəzərində küfr hesab edilir. «Gülşəni-raz» müəllifinə görə bu əsl həqiqəti dərk etməyən zahir əhli, qal əhli üçün belədir. Məna əhlinə, irfani təsəvvürə görə isə büt eşq və vəhdət məzhəri, həqiqi sevgili, zünnar Haqq yolunda xidmətə bağlanmaq, salikin təriqət yolunda etdiyi xidmət və itaət, tərsalıqsa kamil mürşid, hər cür dünyəvi həvəslərdən, pis sifətlərdən qurtulan və ali mənəvi-ruhani məqama yüksəlmiş irşad sifətlərinin təcəllisi, ruhi yüksəliş anlamındadır. M.Şəbüstəriyə görə küfr də, din də varlığa bağlı olduğundan tövhidlə bütperəslilik arasında heç bir fərq yoxdur. Çünki maddi gerçəklikdəki bütün əşyalar vahid bir varlığa – Allaha bağlıdır. Belə ki, varlıqdakı bütün əşyaları, o cümlədən də bütü Allah yaratmışdır. Ona görə də büt pis ola və küfr hesab edilə bilməz. O səbəbə görə ki, «yaxşından sadir olan hər şey yaxşıdır». Əgər bütü də, başqa məxluqatı da Allah-taala, yəni yaxşı yaratdıbsa, onlara pis demək olmaz:

Bu məqamda büt eşqin və vəhdətin (birliyin) rəmzidir,
Zünnar bağlamaq isə xidmətə bağlanmaqdır.
Küfr də, din də varlıqla bağlı olduğu üçün
Vəhdət (birlik) elə bütperəstliyin özüdür.
Bütün əşyalar, varlığın rəmzidir,
O cümlədən biri də elə bütüdür.
Ey ağıllı insan yaxşıca düşün,
Büt varlıq baxımından batil deyil.
Bil ki, bütü yaradan da ulu Tanrıdır,
Yaxşının yaratdığı hər şey yaxşıdır.

M.Şəbüstəri təsəvvüf nöqteyi-nəzərdən onu da izah edir ki, müsəlman əgər bilsəydi ki, büt nədir, ona sitayişin Haqqa sitayiş olduğunu anlayardı. Bütperəst isə bütün nə olduğunu dərk etsəydi, dinindən dönüb günah işlətməzdi. Şair filosof israr edir ki, dinlər, etiqadlar, inanclar, ibadət və itaətlər arasında heç bir fərq yoxdur. İnsanları dini, irqi, cinsi və s. əlamətlərinə görə fərqləndirmək, müsəlmanı xristiandan, birini başqasından üstün tutmaq olmaz. Çünki son məqsəd bütün dinlər və etiqadlar üçün yeganə məbud olan Allahdır. İnsanları fərqləndirən yalnız onların mütləq olan Haqqı və onun həqiqətlərini hansı dərəcədə dərk etmələri, cahillikləri və kamillikləri, bu yolda tutduqları məqamdır.

Şəms Təbrizi. Ş.Təbrizinin bir şerinin dilimizə sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Eşit məni, mən özüm özümə tanınmaz bir kəsəm, indi Allahın adına mən nə etməliyəm?

Mən nə Xaçə, nə də Ayparaya sidq-ürəkdən vurulmamışam, mən nə gavur, nə də yəhudi deyiləm.

Nə Şərqi, nə Qərbi, nə torpaq, nə də dəniz mənim evim deyildir, mən nə ilahə, nə də cinlə qohum deyiləm.

Mənim nə od, nə də köpüklə işim yoxdur, mən nə toz, nə də şəhdən yoğrulmamışam.

Mən nə Çindən uzaqlarda, nə Saksin, nə də Bulqar ölkəsində doğulmamışam;

Nə beş çay axarlı Hindistanda, nə İraqda, nə də Xorasanda böyüməmişəm.

Nə bu dünyada, nə də ki o dünyada, nə Cənnətdə, nə də Cəhənnəmdə yaşamamışam;

Mən nə Behiştə (cənnətdən) və onun mələk-mühafizindən yerə düşməmişəm.

Nə də Adəmdən nəsil şəcərəmi almamışam.

Dünyanın ən uzaq bir guşəsində həyat yolunun kölgəsi düşməyən bir yerdə qəlblə bədənin hədd hüdudu aşıb keçdiyi bir məkanda

Mən sevdiyim bir kəsin qəlbində təzədən yaşayıram.

Şəms insanın qarşısına çox çətin vəzifə qoyur: «Allah-əkber deyirsən, yəni Allah böyükdür. Onda sən də çalış ki, böyük olasan!» yəni kamilləşsən. O göstərirdi ki, Peyğəmbərin yolu ilə getmək zahirən ona təqlid etmək deyil, məsələn, o qovun yeməyibsə, sən də yemə (Məhəmməd peyğəmbər qovun yemədiyi üçün məşhur sufi şeyxi Bayəzid Bəstami də qovun yemirmiş), Peyğəmbərin yolu ilə getmək odur ki, o, Meraca gedibsə, sən də onun ardınca get!»

XIV-XV əsrlərdə yaşamış Şeyx Sədrədinin (Səfəviyə təriqətinin qurucusu Şeyx Səfi Ərdəbilinin nəvəsi) müridi olmuş sufi şeyxi və şairi Seyyid Əli bin Harun bin Əbülqasim Hüseyni Təbrizi (Qasimi-Ənvar) “Məscid ilə meyxanə, ya Kəbə və bütخانə” rədifli qəzəlində yazırdı:

Məscid ilə meyxanə, ya Kəbə və bütخانə

Məqsud məhəbbətdir, baqi (daimi, əbədi) bütün əfsanə.

Hürufilik və Nəsimi. Hürufiliyi fərqləndirən cəhətlərdən biri də onların hürufiliyi monoteist dünya dinləri ilə bərabər tutmaları və fərq qoymadan eyni mahiyyətdə görmələri ilə bağlı idi. Onlar musəvilik, xristianlıq, islam və hürufilərin dini kitabları sayılan Tövrati, İncili, Quranı və Cavidannaməni eyni dərəcədə Allahın kəlamı hesab edir, bu dinlərin peyğəmbərləri - Musa, İsa, Məhəmmədi, eləcə də Fəzlüllahı Allahdan gəlmə peyğəmbərlər olaraq qəbul edirdilər.

Bu barədə Nəimi Cavidannamədə yazırdı: ”Ənbiyalar demişdi ki, bir vaxt Məsih gələcək və küfrü aradan qaldıracaqdır. Xalq hamısı Allahı tanıyan olacaq. Belə ki, aləmdə zahir və batil, yuxu və xəyal, xeyir və şərin mahiyyəti də ilahi kəlmələrdə ifadə olunmuşdur. Məsih zühür edərək küfrü və məzhəbi aradan qaldırırdıqda dillərin də fərqi yox olacaq, adamlar qərribə bir dildə danışacaq. Bu mülahizə Fitrosun kitabında da vardır. Məsih demişdir ki, mən həm bütün şeylərdə varam, həm də onlarda yoxam. Uzunluq, en, dərinlik, rəng – cismani keyfiyyətlərdir. Bunlar da məndən uzaqdır.

Yəni mən Allahın Sözüyəm, Allahda da bu keyfiyyətlər yoxdur. Əgər biri soruşsa ki, nə üçün təkə Məsih ilahi gəlmədir?

Nəsiminin şeirlərində də peyğəmbərlərin Allahlığı və Fəzlin onlara bənzəməsi haqqında çoxlu nümunələr vardır.

Fəzlüllaha görə, dünyanın üç təməl dönəmi vardır: peyğəmbərlik (Nübüvvət), imamlıq (İmamət) və tanrılıq (Uluhiyyət). Peyğəmbərlik dönəmi Adəm ilə başlamış Məhəmməd ilə sona çatmışdır. İmamlıq dönəmi Əli ilə başlamış və on birinci imam Həsən Əsgəri ilə bitmişdir. Tanrılıq dönəmi isə Fəzlüllahla başlamışdır. Bütün peyğəmbərlər “Mehdi” olan Fəzlüllahın xəbərçisi və müjdəçisidirlər. Fəzlüllahdan sonra gələcək olan “Kamil insan” (İnsan-i kamil) Fəzlüllahı qəbul etmək məcburiyyətindədir. Fəzlüllah musəvilərin gözlədiyi “Məsih”, xristianların və müsəlmanların göydən yerə enəcəyinə inandıqları “İsa”dır (102). Hürufiliyin mərkəzi ideyalarından birini təşkil edən Fəzlüllahın allahlıq ideyası İsa Məsih haqqında ehkama bənzəyir. Onlar belə hesab edirdilər ki, İsa Məsih Allahın yanına qayıda bilibsə, deməli, Fəzlüllah da, başqa imanlı hürufilər də Allahın yanına qayıda bilərlər. Hürufilər Allaha məhəbbət, Allahı həm də öz varlığında görə bilmək qabiliyyəti nəticəsində Allaha qovuşmağa bununla əbədiyyətə nail olmağa inanırdılar.

Nəsiminin şeirlərində də peyğəmbərlərin Allahlığı və Fəzlin onlara bənzəməsi haqqında çoxlu nümunələr vardır.

“Söz” rədifli qəzəlinə Nəsimi deyir:

Kafi nundan vücuda gəldi cahan,
 Əgər anlar isən, əyandır Söz.
 İsiyi-pak, Adəmə-Əhməd,
 Mehdiyi-sahibüz-zəmandır Söz.
 “Cavidannamə”yi gətirgil ələ,
 Ta biləsən ki, nəsnəcandır Söz.
 Sözə bu izzü cah yetməzmi,
 Kaydalar Fəzlü-qeybdandır Söz

Şair burada cahanın kafi-nundan yarandığına işarə edərək, İsa Məsih ilə “adəmə-Əhməd” adlandırdığı Məhəmməd peyğəmbərin ilahiliyini vurğulayır. “Fəzlü-qeybdan” deməklə Fəzlin ilahiliyinə və ölməzliyinə işarə edir.

Bir cəhəti qeyd edək ki, istər Fəzlin, istərsə də Nəsimi və digər hürufilərin yaradıcılığında hürufilərin İsa peyğəmbərə xüsusi rəğbəti hiss olunur. Çox böyük ehtimalla bu istək xristianlığın Allah-insan, Allah oğul konsepsiyası ilə bağlı idi. Çünki, bu konsepsiya hürufilərin Allahın insanda təcəllası konsepsiyasına yaxın idi və Fəzlüllahın da İsa peyğəmbər kimi ilahiləşdirilməsinə əsaslanırdı.

Nəsimi deyirdi:

Ey Həqqi hər yerdə hazırdir deyən əgrinəzər,
 Bəs nə mənindən seçərsən Kəbədən bütخانəyi?

Tanrı hər şeyi qapsayır və Tanrıya gedən yol birdir. Bu yol nə şüaləlik yolu, nə sünnilik yolu, nə yəhudilik yolu, nə xristianlıq yoludur. Bu yol - insanlıq, mənəvi təkamül, kamil insan yoludur və Nəsimi də "yol", "ərkan" deyərəkən məhz bu insanlıq marşrutunu nəzərdə tuturdular, bu yoldan çıxanlara "əgrinəzər" deyirdilər.

XIX əsr XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifçilərinin dünyagörüşündə tolerantlıq və multikulturalizm ideyaları. XIX əsri Azərbaycan tarixində yeni dövr kimi xarakterizə etmək mümkündür. Çünki, bu yeni dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-fəlsəfi fikir tarixində bir sıra yeniliklər və mütərəqqi istiqamətlərlə yadda qalıb. Məhz bu dövrdən etibarən ictimai menyuya qabacıl ziyalılarımız tərəfindən xalqımızın öz milli kimliyini dərk edə bilməsi, azad olması, və s. yöndə ideyalar təklif olunmuşdur. Doğrudur, bu dövrdə yaşamış mütəfəkkirlərimiz öz əsərlərində birbaşa milli azadlıq və milli dövlətçilik problemlərini qoymayıblar. Ancaq onların gördüyü işlər - xalqın öz milli özünüdərk, savadlanması, maarifçilik, milli mətbuatın yaranması, məktəblərin açılması və s. dolayısı ilə də olsa, məhz buna xidmət etmişdir.

Azərbaycan maarifçiliyi – bir-birindən fərqli iki mədəniyyətin toqquşması nəticəsində yaranan ictimai-mədəni dirçəlişdir. Bu maarifçilik bir çox cəhətlərə görə bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərin, ənənələrin, mentallığın qızğın mübarizəsi mühitində inkişaf etmişdir. O, Şərqlə Qərbin dialoq və görüş formalarından biridir. Azərbaycan tarixi boyu bir neçə sivilizasiyaların toqquşması nəticəsində bir çox dirçəliş mərhələləri yaşamışdır. Maarifçilik həmişə və hər yerdə milli intibahın, milli özünüdərk, istisnasız bütün sahələrdə və çağdaş mənada etnik mentalitetin, ədəbi dilin və realist milli ədəbiyyatın ən qəti təşəkkülü dövrünün ideoloji hadisəsi kimi yaranır, bütünlükdə xalqın tarixi, taleyi ilə bağlı məsələlər qaldırır və onları xalq, millət miqyasında da həll edir.

Bu dövr Azərbaycan maarifçilərini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri o idi ki, onlar haqq sözü nəsihətçilik tənəsindən xilas edərək, sözə, sənətə, fəlsəfi fikrə yeni məzmun verərək, cəsarətli fikirlər irəli sürüdürlər. Xatırladaq ki, əvvəlki dövrlərdə Azərbaycanın böyük fikirlər sahibi olan mütəfəkkirlərinin əsərlərində irəli sürülən humanist ideyalar öz xarakterinə görə nəsihətçilikdən uzağa gedə bilməmiş və onlar fikirlərini açıq-açıqına xalqa catdıra bilməmişdilər. Bu barədə Mirzə Fətəli yazırdı: "Keçmişlərdə Avropada da belə zənn edirdilər ki, zalimə zülmü tərkd etdirmək üçün ona nəsihət etmək lazımdır; sonra gördülər ki, nəsihət zalımın təbiətinə qətiyyətlə təsir etmir. Buna görə də millət özü, dinin maneəsizliyi sayəsində elmlərdə tərəqqi edərək birliyin faydalarını anladı və bir-biri ilə yekdil-yek cəhət olub, zalıma müraciətlə dedi: "Səltənət və hökumət büsətindən əl çək!".

M.F.Axundzadə. Xalqın iqtisadi-mədəni həyatda mövcud problemləri duyan, onların tərəqqisinə təkan verən görkəmli Azərbaycan maarifçilərindən biri də M.F.Axundzadə olmuşdur. O, maarifçi-realist metodunun ədəbiyyat tariximizdə böyük nümayəndəsidir.

Fikir azadlığını tərəqqinin əsası hesab edən M.Fətəli yazır: "Canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Tərəqqinin nəticəsini zəmanəmizdə sivilizasyon adlandırırlar. Sivilizasyon elə bir ümumi sözdür ki, onun məzmununda bütün sənətlər, fəndlər, qüdrəti-dövlət, millətin asayışı və mədəniyyətin bu kimi şərtləri cəm olmuşdur. Əgər cəmiyyət öz fərdlərinə fikir azadlığı verməzsə onları ata-babanın və övliyaların qərar verdikləri şeylərlə kifayət etməyə və bunlardan kənara çıxmağa və ağıllarını mədəniyyət işlərində işlətməyə məcbur edərsə, bu sürətdə fərdlər yer əkən, məhsul toplayan və hər bir işi düşünmədən və fikir etmədən gören avtomat olurlar; və ya

onlar dəyirman atlarına bənzərlər ki, hər gün müəyyən dairədə dolanarlar və öz vaxtında da arpa-saman yeyib su içər və yatarlar, sonra yenə oyanıb haman dünənki dolanışı dünyanın axırına qədər təkrar edərlər. Və bu biçərə atların hərgiz xətri olmaz ki, dünyada çəmənələr, otlar, çayırıqlar, çiçəklilər, meşələr, dağlar və dərələr vardır; əgər bağlı olmasaydılar, dünyada gəzərdilər və o könül açan yerləri görərdilər və dünya nemətlərindən tamamilə faydalanmış olardılar". O, bərabərliyi insan tərəqqisinin özülü sayırdı, hesab edirdi ki, o Anayasanın əsasında durmalıdır. Mənəvi, milli və ictimai bərabərlik tələblərini Axundzadə dialektik vəhdətdə və qarşılıqlı əlaqədə ələ alır, azadlıq və hüquq, hakimiyyət və maarif problemini həm fərd, şəxsiyyət, həm də cəmiyyət və xalq miqyasında irəli sürürdü.

Böyük mütəfəkkir qeyd edirdi ki, "...Bəşər övladına səadət və qurtuluş o zaman nəsb olacaqdır ki, istər Asiyada və istərsə də Avropada insanın şüuru tamamilə əbədi həbsdən xilas olsun və bütün işlərdə də, təfəkkürdə də hadisələr deyil, insanın ağıl yeganə dəlil, sənəd və hakimi - mütləq olsun".

Şərqi dinçi və heç bir düşüncə və din pluralizminə haqq tanımayan qaranlıq kultüründə Axundov ilk dəfə olaraq sekularizm sözünü tələffüz etmiş, dinin siyasətdən ayrı olması zərurətini savunmuşdur. O, öz nəzərlərini konstitusiya quruluşunun təsdiqləndiyi Avropa ölkələrinə istiqamətləndirirdi. Beləliklə, Axundov Şərqi müsəlman mütəfəkkirləri arasında ilk olaraq konstitusionalizm ideyalarını dəstəkləyən mütəfəkkir idi.

Mən elə bir dinə üstünlük verə bilərdim ki, onun vasitəsilə insan bu dünyada azad və xoşbəxt yaşaya biləydi

Heydər Hüseynovun fikrincə, M.F.Axundov öz xalqını savadlı görməyi çox istəyirdi. Buna görə də ilk növbədə Azərbaycan xalqı tərəfindən yeni əlifbanın (latın əlifbası) qəbul edilməsini zəruri sayırdı. O, bildirirdi ki, ərəb əlifbası elmin və mədəniyyətin inkişafına, geniş xalq kütlələri arasında maarifin yayılmasına böyük maneə yaradır. M.F.Axundov əlifba islahatını elmi cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki olaraq yeni əlifbanın qəbul edilməsi-Şərqdəki mədəni inqilab uğrunda mübarizə aparırdı. Bu iş uğrunda yorulmadan, cəsarətlə mübarizə aparan Axundov yazırdı: "Mənim əlifbam yüz ildən sonra şərq ədəbiyyatında öz layiqli yerini tutacaq... Bu əlifba ilə yeni əsərlər yazılacaq, həmçinin onun hərfləri ilə köhnə kitablardakılar oxuculara çatdırılacaq... O zaman mənim məqsədimə nail olunacaq və mən qabaqcadan arxayın ola bilərəm, baxmayaraq ki, o xoşbəxt günü görməyəcəyəm".

M. F. Axundzadə "Kəmalüddövlə məktubları"nı fars və rus dillərinə çevirmişdir.

Dünyagörüşü Şərq fəlsəfəsi ilə yanaşı XVII – XVIII əsrlər Avropa, daha çox Fransa materialistlərinin baxışları əsasında formalaşan Mirzə Fətəli "Həkim-i-İngilis Yuma cavab", "Yek kəlmə haqqında" əsərlərində Qərb idealizminin, təsəvvüfün, Şərq arestotelçiliyinin, babilər məzhəbinin mistik nəzəriyyələrinə qarşı qəti olaraq çıxırdı. Məktublarının birində qayəsini izah edən alim və maarifçi yazırdı: "Mənim məqsədim islam xalqlarını sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq, elmləri, sənətləri inkişaf etdirmək, xalqımızın azadlığı, rifahı və sərvətinin artması üçün islamiyətdən əvvəl babalarımızın malik olduğu şan və şöhrətinin bərpa edilməsi üçün ədalətə rəvac verməkdir"

M.Fətəlinin A.S.Puşkini yaxından tanıyıb, duyması, dərin məhəbbətlə sevməsi ən çox Belinskinin əsərləri ilə tanışlıqdan irəli gəlirdi. M.Fətəli Rusiyada dünyəvi elmlərin banisi Lomonosovun, şair Derjavinin, Karamzinin, A.S.Puşkinin əsərlərini oxuyub, onların ədəbi fəaliyyəti ilə yaxından tanış olurdu. Belə bir vaxtda A.S.Puşkinin öldürülməsi (1837-ci il yanvarın sonu) kimi bədbəxt və gözlənilməz bir hadisə üz verdi. Bu hadisə bütün Rusiyanı sarsıtdı. Ölkənin hər yerində bu xəbər milli matəm kimi qeyd edilirdi. M.Fətəli 1837-ci ildə xəyanətin qurbanı olan bu böyük şairin faciəsinə çox təsirlənmişdi. Bu münasibətlə o, özünün ən yaxşı şeiri olan "A.S.Puşkinin ölümünə Şərq poeması"nı yazmışdır.

H. Zərdabi. "Əkinçi" qəzetində isə Həsən bəy, bizim Avropalılardan fərqimizdən danışarkən, belə bir fikir irəli sürür: "Neçə dəfə Avropa tayfalarının, yəni Məğrib-zəminin bizim tayfalardan, yəni Məşriq əhlindən artıq tərəqqi etməyindən və onun səbəblərindən danışmışıq. Əlbəttə, bu səbəblərin ümduəsi onlar bizdən artıq elm təhsil etməkdir və bunun bir səbəbi də azadlıqdır. Nə qədər Avropa əhli bizim tək azadlıqdan bixəbər olub ol vaxtəcan bizdən bədtər avam olub. Amma bu halda azadlıq cəhətindən Avropa əhli çox tərəqqi edib və hər bir işdə bizdən irəli düşüb. Əgərçi bizim şəriətimizə görə qul azad etmək çox böyük savabdır, amma biz bu barədə həm işi gec qanmışıq. Satınalma qulu azad etməyi savab hesab edə-edə, biz öz xahişimiz ilə bir-birimizə qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyyə, uşaq ataya, nökrə ağaya, şagird ustada və qeyrə mægər qul deyil?".

M.Ə. Rəsulzadə. "Millətlərin, qövmələrin, heyətlərin siniflərin və şəxslərin hüquq və ixtiyaratda azad və bərabər olmalarını", hər növ təcavüzdən qorunmalarını müdafiə Məmməd Əmin "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" şüarını irəli sürürdü.

Bütün millətlərin bir arada sülh şəraitində yaşaya bilməsinə inanan Rəsulzadə yazırdı: «Məntiq diyor ki, bir ölkənin, bir əyalətin tərəqqi və təməddünü bağılıdır o əyalətdə olan müxtəlifülcins millətlərin təvafüq qədəm ilə tərəqqi etmələrinə».

"Fərdin, (şəxsin, insanın) azadlığı, əmək və çalıəma azadlıqları və millətlərin azadlığı kimi üç ana ünsürdən ibarət olan bu Qərbi Avropa azadlıq ideyasının Şərq dünyasına yayılmasına və yerləşməsinə qarşı çətin bir cəhalət səddi təşkil edən Rusiya imperatorluğunu, inqilabçı həmlələrlə yıxıb ortadan qaldırmağın mümkün olacağına inanan Rəsulzadə "insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal" şüarı ilə milli Azərbaycan məfkurəsinin insani, mədəni və aləmşümul mənasını da qısa bir şəkildə ifadə etmişdir". Fərdin, (şəxsin, insanın) azadlığı, əmək və çalıəma azadlıqlarını qabardan Rəsulzadə yazır: «Heç bir qanun, heç bir şəriət, heç bir kitab, heç bir əql, heç bir elm, ictimaiyyət və rəvaşi fəhlələrin müəllimlərdən, ruhanilərdən və amirlərdən ixtiyarları az olmasına işarə eləməyib və eləməz». Hər bir millətin rahat yaşaya biləcəyi hökumətinin yaradılmasını irəli sürən mütəfəkkir qeyd edirdi ki, indiki Rusiyada millət təzyiqini rəf etməkdən ötrü hökuməti-istibdadiyyəyəninin kökünü bilmərrə aradan götürüb el hökumətilə bərabər elə müəssisələr icad etməlidir ki, hər millətin həyati-ruhaniyyəsinə azadlıq ilə tərəqqi etmək yollarını təmin eləsin".

Çarizmin "parçala hökm sür" siyasəti əsasında Qafqaz xalqları arasında düşmənçilik toxumlarının səpilməsini qınayaraq o yazırdı: "Ey vətəninini istəyən qafqazlı sülhsevən ünsürlər! Əgər sülh istəyirsiniz, yəni düşər olduğumuz mərəzdən səhhət tapmağımızı arzu edirsiniz, müttəhid olun, birləşin taki zikr olunan illətlər

aradan götürülsün. Nə qədər ki, bu illətlər duruyor, bu mərəz, bu xəstəlik də olacaqdır".

M.Ə.Rəsulzadə millətin formalaşmasını dil, din, tarix və ümumiyyətlə kültür və ortaq ideal kimi amillərdə görürdü. O Dirilik nədir? sualına cavab verərək yazırdı: "Filosoflar və sufilər nə deyirlərsə desinlər: dirilik dünyanı sevməkdən və öz hüquq və namusunu mühafizə edə biləcək qədər qüvvətli olmaqdan ibarətdir. Avropa qamuları "millət, nasyon" kəlməsini bu surətlə tərif edirlər: "İnsanların əxlaq əsasları üzərinə qurulmuş ittihadlarının böyük bir şəklinə "millət" deyilir. Millət daxilində olan müxtəlif heyətlərin bir-birlərilə bərabər yaşamasına müttəhid, bir dirilik keçirmələrini arzu etmələri şərt olduğu kimi, o cəməyə daxil olan bəzi heyətlərin digərinə təsəllüt etməməsi də əlzəmdir".

Əhməd Ağaoğlu. Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığında xüsusi yer tutan «Üç mədəniyyət» traktatı 1920-ci ildə Maltada sürgündə ikən yazılmış, lakin ilk dəfə 1927-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur. Mədəniyyətdə dil ortaqlığı amilini Şərqi və Qərbin timsalında müqayisə edən ədib yazır ki, «... bu gün ən azı üç Avropa dilini - fransızcanı, inciliscəni, almanca bilməyən ciddi bir avropalı alim və ədibinə həmən-həmən rastlanmaz. Bunlar zətən ortaq olan və Avropa mədəniyyəti amillərindən bulunan əski yunan və latınca da ta çocuqluqlarından öyrənirlər. Bir zamanlar bu iki dil, İslam aləmində ərəbcə və farsca kimi, Qərb aləmində ortaq elm və ədəbiyyat dili idi. Bütün alimlər latınca yazarlardı».

Şərqi mədəniyyətinin tənəzzülünü və zaman-zaman öz yerini Qərb mədəniyyətinə tərk etməsinin səbəbini Şərqdə fəzilətin hökmdara, Qərbdə isə qanunlara itaətdə dərk olunması ilə xarakterizə edən müəllif «həyat tərzi» kimi mənalandırdığı mədəniyyət amilinin müxtəlif tərəflərinin (ailə, dövlət, hökumət, din, təlim-tərbiyə, əxlaq və s.) bu kontekstdə təfsirini verir.

«Üç mədəniyyət» əsərində millətin əxlaqının formalaşmasında dindən sonra ən çox ədəbi və fəlsəfi əsərlərin rol oynadığını göstərən Ağaoğlunun fikrincə, «bizim ta dünənə qədər təqlid etdiyimiz ədəbiyyat və fəlsəfə əsərlərinin nümunələri ərəb və fars mənbələrindən alınmış olanlardır. Bunların arasında bu gün əsrin ruhuna müvafiq, onu təmin edəcək tək bir əsər göstərilə bilərmi?»

Bu səbəblər sırasında, Ağaoğlunun yazılarında da gördüyümüz kimi, islam cəmiyyətlərinin durğunluğu, idarəçilərin və üləmanın insani qüsurları və ya yetərsizliyindən qaynaqlanan problemlər, cəhəllət və təəssüb, qadının ictimai həyatda passiv iştirakı, zehni və elmi düşüncəyə qapalılıq, qədərçilik, despotizm və s. göstərilməkdədir.

İslam aləminin tənəzzülünü dinin təməllərinə bağlamaması, ona bir sıra yönlərdən haqq qazandırmaqdadır. Bu mövzudakı təhlillərində o, islam dininin mövcud vəziyyətini xristianlığın vaxtilə yaşadığı analoji proseslə müqayisəli şəkildə araşdırır və tənəzzülün dinin mahiyyətindən qaynaqlanmadığına dair analitik mühakimələr yürüdür.

Müəllifə görə, "millətçilik özü-özlüyündə hörmətə layiq, hətta möhtəşəm bir hadisədir, çünki o, xalqların həyatında bir zərurətdir. Mən hətta düşünürəm ki, bəşəriyyətin təkamülü tarixində millətçilik dindən sonra insan ruhunun ikinci böyük mərhələsidir. O, tarixdə ən böyük qəhrəmanlıqların səbəbi olmuş, yenə də olacaq. Onsuz bir sıra xalqlar yenə də yadların zülmü altında inləməli olacaqdı və məhz onun

sayəsində hələ bir çoxları uyğun çıxış yolu tapacaq... Həqiqi, dürüst, sonunadək özünə sadıq qalan millətçi, özününkünü müdafiə edərkən, başqasınınkı üzərində hər hansı zülmü də rədd etməlidir”. Amma hakim millətçilik bu zaman Rusiyada azlıqlara qarşı nifrət püskürür, onları assimilyasiya etməyə çalışırdı. Məsələn, “Novoye vremya” jurnalının yazarı Menşikov erməniləri, bolqarları, serbləri və başqa azlıqları dilindən imtinaya məcbur etmədiyi, onlara zorla İslamı qəbul etdirmədiyi, başqa sözlə, assimilyasiya etmədiyi üçün Osmanlıны “axmaq” adlandırır. Əhməd bəy Ağayev rusiyasayağı bu tip millətçiliyi, müasir terminlə ifadə etmiş olsaq, şovinizmi rədd edir.

Avropa ölkələrindən öyrənməyin vacib olduğunu deyir, Avropa tarixində millətçiliyin oynadığı müsbət quruculuq rolundan bəhs edir və göstərir: “... cümlə millətlərin ən parlaq mərhələləri haman “millətçilik” deyilən dövrləridir! Əlan ümum dünyanı heyrətdə qoyan, ümum dünyaya hökmfərma olan, o moşəşe (parlaq), o müqtədir, öz ülum, sənayesi ilə övci-əlayə (yüksəklərə) çatmış Fransanı, İngiltərəni, Almanıyanı, İtaliyanı bu əzəmətə, bu həşəmətə çıxaran haman millətçilik, haman nasyonalizm dövrəsi oldu!”. Əhməd bəy başqa məsələlərlə yanaşı, hər millətçiliyin müsbət olmadığı fikrində də israr edir. Rusiyada Pruşkeviçin millətçiliyi ilə Turgenevin millətçiliyi arasında böyük fərq olduğunu izah edir. Elə buradaca o, öz millətinin eyiblərini, başqa millətlərin müsbət keyfiyyətlərini gizlətməyi xəyanət sayır: “Həqiqi millətçi millətini tənqid etməkdən, millətinin eyyubatını (eyiblərini), qüsuratını görkəzməkdən, millətinin azarlarını, dərdlərini arıyıb da açıq-açığa deməkdən nəinki çəkinmirlər, bəlkə bir an böylə qafil olmurlar. Və həmçinin həqiqi millətçilər qeyri millətlərin arasında olan gözəl sifətləri, gözəl adətləri, gözəl binaları öz milləti üçün imtisal edüb (örnək bilib), millətini bu günə şeyləri əxz etməyə təhrik və təşviq etməkdən çəkinmirlər”.

“İslama görə və islamiyyətdə qadın” əsərində **Ə. Ağaoğlu** yazırdı: Quranın mətni İslamın peyğəmbəri, onu ilk dəfə Xristosun təlimi ilə tanış etmiş sabinləri necə də nəcib minnətdarlıq hissləri ilə xatırlayır. İsanın iztirabları haqqında, Onun mövludu, Məryəm, “İlahi ruh”un anası haqqında bəhs olunan yerlər elə dərin həyəcan, şəfqət və ehtiram ifadə edir, o qədər ülvi və əzəmətlidir ki, buna Quranın üslubunda nadir hallarda rast gəlmək olar.

Müsəlmanlar arasında Məryəm bəzi xristian sektalarda olduğundan daha hörmətlidir. O, Allahın seçdiyi günahsız, saf bir qızıdır; Məhəmməd ona qarşı dərin ehtiram hissləri bəsləyir; öz qızı Fatimə haqqında o deyir: “İlahi ruhun anası olan Məryəmdən sonra Fatimə ikinci qadındır”. O, İsanın təlimini özünəməxsus tərzdə dərk etmişdi və Məhəmmədin yaratdığı din, onun təbirincə, İsanın dininin təhrif olunmasına qarşı etirazın təzahürü idi; Quranda tez-tez təkrar olunur: “Mən İsanın təliminin həqiqətlərini bərpa etmək üçün gəlmişəm”.

NƏTİCƏ

Burada sizə təqdim edilən Azərbaycan ədəbiyyatının həm şifahi, həm də yazılı nümunələrində tolerantlığın, multikulturalizmin insanlar arasında təbliğinə həsr edilən çox sayda nümunələr vardır. Hər gün yaşadığı həyatında insanlara, digər xalqın və dinin nümayəndələrinə mehriban olmayan bir xalq belə bir ədəbiyyat yarada bilməz. Demək olar ki, heç bir ədəbiyyat nümunəmizdə nifrət, digər xalqlara və başqa dillərin təmsilçilərinə kəskin, aşağılayıcı münasibət əks olunmamışdır. Bu Azərbaycan ədəbiyyatının yalnız zəngin multikultural köklərə malik olan Azərbaycan xalqı kimi bir xalq tərəfindən yaradıla biləcəyini təsdiqləyir.

Qeyd edək ki, bu dövrdə formalaşan və mühüm ideya istiqamətlərindən biri olan Azərbaycan maarifçiliyini öz xarakterinə görə bir-birindən fərqli iki mədəniyyətin toqquşması nəticəsində yaranan ictimai-mədəni dirçəliş kimi qiymətləndirmək mümkündür. Bu maarifçilik bir çox cəhətlərə görə bir-birindən fərqlənən mədəniyyətlərin, ənənələrin, mentallığın qızğın mübarizəsi mühitində inkişaf etmişdir. O, Şərqlə Qərbin dialoq və görüş formalarından biridir. Azərbaycan tarixi boyu bir neçə sivilizasiyaların toqquşması nəticəsində bir çox dirçəliş mərhələləri yaşamışdır. Maarifçilik həmişə və hər yerdə milli intibahın, milli özünüdərk, istisnasız bütün sahələrdə və çağdaş mənada etnik mentalitetin, ədəbi dilin və realist milli ədəbiyyatın ən qəti təşəkkülü dövrünün ideoloji hadisəsi kimi yaranır, bütünlükdə xalqın tarixi, taleyi ilə bağlı məsələlər qaldırır və onları xalq, millət miqyasında da həll edir.